

Den gamle uthavna Merdø

Hilde L. Austarheim

Merdø ligger ut mot havet en halv mil sør for Arendal. Her var i sin tid en av de viktigste uthavnene på Agderkysten. Denne artikkelen vil ta opp flere sider av Merdøs tidlige historie. De sjøfarende kom utenfra og satte navnet på kart og i beskrivelser. De seilte inn til havna og møtte losene, fortøyde skutene og besøkte gjestgiveriet. Både kongelige og andre representanter for myndighetene besøkte havna. De ønsket på sin side oversikt og kontroll og brukte øya som base for los- og tollvesen og sjøforsvar. Også mindre velkomne gjester kom innom øya og gjorde strandhugg. Uthavna ses også som et lite samfunn, hvor strandsitterne bygde sine hjem og livnærte seg, i blant i strid med byborgernes rettigheter.

Hvordan og hvorfor ble øya Merdø utviklet til en viktig uthavn, og hvordan var forholdet til andre havner i nærheten og til den senere Arendal by? Hvordan ivaretok havna skutetrafikken? Hvordan var forholdene for dem som slo seg ned her, og hvordan utviklet bebyggelsen seg?

Johan Anton Wikander har undersøkt eldre kilder om de gamle uthavnene langs Nedeneskysten og tolket både kart, beskrivelser og kulturminner langs skipsleia i *Gamle havner ved Grimstad* (1985) og i en rekke senere artikler. Dag Hundstad har foretatt en sammenlignende analyse av åtte uthavner på Agderkysten i sin hovedoppgave og en kortere versjon i *Sørlandske uthavnssamfunn – rendyrkede sjøfartskulturer* (2004), hvor han har sett på disse samfunnene som servicesentre for seilskutene og endringene utover 1800-tallet. Han har videre sett på uthavnenes nære kontakt med utlandet, og karakteriserer disse “klassiske” uthavnssamfunnene på Agder som unike i norsk sammenheng.

Det er skrevet lite og spredt om selve uthavna Merdø. Ved siden av Aust-Agder-Museets forskning omkring Merdøgaard i forbindelse med oppbyggingen av museet og Johan Anton Wikanders arbeider, har O.A. Aalholm og Birger Dannevig beskrevet Merdø som en av mange

Utsnitt av Finnur Magnussons akvarell “Mardow No 1” datert 16. august 1801, som viser Merdøs østre bebyggelse i den gamle uthavnas tid. Mot vest (til høyre) ser vi våningshuset på eiendommen som senere fikk navnet Merdøgaard, med fjøset bak til høyre og sjøboden til venstre, som i dag. Våningshuset er framstilt i en lys, rødfiolett farge, mens fjøset er tydelig rødmalt. Den brune sjøboden (uten pipe) hadde flere vinduer i første etasje på denne tiden enn i dag. Øst for Merdøgaard (til venstre) lå den gangen tre store våningshus med gavlen mot sjøen. Det østligste huset lå lengre fram enn de to andre, var noe lavere og hadde to skorsteiner, mens de øvrige våningshusene bare har én skorstein. Husene er i ulike nyanser av brunt. Det østligste huset og Merdøgaards hovedbygning og uthus har rødt tegltak, mens de øvrige har bordtak. Alle bygningene har saltak, unntatt Merdøgaards hovedbygning, som er framstilt med valmet tak, mens den dag har saltak.

Foto: København, Det Kongelige Bibliotek, Ms. Additamenta 514, 4to.

Kart fra 1786 af Mosing og W. Tangen. Merk nordpilen; her ser vi landskapet fra nordøst. Kartet viser hvordan fjorden innenfor Merdø, Gjesøya, Tromøy med Revesand, Rægevig og Torjusholmen og også Sandvigen på Hisøy danner et basseng og en stor, naturlig havn. Ankringsplassene er markert med anker ved østre og midtre Merdø, Revesand, Rægevig og Sandvigen. Merdøfjorden og Revesandsfjorden "lukker seg" i øst, mens den åpner seg mot vest, hovedinnseilingen til Merdø havn. Det smalere Østregabet er markert med dybde på 10 fot. Kartet ble opptegnet i forbindelse med kartlegging av batteriene i arendalsområdet, og også batteriet på Merdø er markert.

lokaliteter i sine framstillinger av den tidlige byhistorien. Denne artikkelen tar sikte på å tegne et samlet riss over Merdøs eldste historie, og dette har til en viss grad ført til en korrigering av tidligere framstillinger. For å finne opplysninger om den tidlige uthavna Merdø er det bl.a. brukt gjennomgående kilde serier som kongebrev, manntall og matrikler og lokalhistorisk litteratur som grenser inn mot Merdø.

Uthavn og uthavnssamfunn

Hva var egentlig en uthavn? Dag Hundstad (2005) definerer en *uthavn* som "en havn som ikke har formelle ladesteds- eller kjøpstadsrettigheter, med høy anløpsfrekvens av seilskip, i umiddelbar nærhet av skipsleia." Han framholder videre at *strandstedet* derimot oftest har grodd fram i dalbunner og rundt elveløp, i overgangen mellom ulike transportsoner.¹ Uthavnene skiller seg fra disse, ifølge Hundstad, ved at de hadde seilskipstrafikken som nøkkelressurs, og han karakteriserer disse samfunnene som "maritime monokulturer".²

Enkelte av bebyggelsene langs stranda på Tromøy og Hisøy var også preget av sjøfolk, losere og besøkende seilskuter, i likhet med Merdø. Et kart fra 1700-tallet betegner både Revesand, Merdø og Sandvigen som

Merdø i mars 2012. Til venstre ses bebyggelsen på østre Merdø med Lakseberget i sør. Foran er Fram-Merdø og bak ses den tidligere oppdyrkede jorda.

Foto: Odd Austarheim.

uthavner.³ Noen av disse havnene, som ligger lengre inn på de større øyene og på fastlandet, hadde som regel en sterkere tilknytning til opphavsgården og et mer differensiert næringsliv. I et overdragelsesdokument på en eiendom på Torjusholmen fra 1835, er stedet omtalt som “Strandstædet Torjusholm”. Det kan likevel være grunn til å betrakte alle de små havnene rundt bassenget som *ett uthavnssamfunn* med ulike lokaliteter, da de ligger innenfor en kort, geografisk distanse og ofte nevnes sammen i kildene.

Hundstad har også en definisjon av *uthavnssamfunnet*. Her var det maksimum 50 meters avstand mellom husene, men bebyggelsen kunne være spredt på flere lokaliteter. Videre hadde uthavnssamfunnet minimum hundre innbyggere, og minimum 50 % av den yrkesaktive befolkningen som livnærte seg av de maritime næringer,⁴ næringer direkte knyttet til sjøfarten, som sjøfolk, losere og tollere. Ifølge denne definisjonen oppfyller Merdø kriteriet når det gjelder maritim yrkestilpasning, da flertallet av de yrkesaktive folkene på øya hadde maritime yrker langt ut på 1800-tallet.⁵ Omkring siste halvdel av 1700-tallet oppfyller Merdø også kriteriet om tett bebyggelse og over hundre innbyggere.⁶

Beliggenhet

Amund Helland beskriver Nedeneskysten slik i 1904: “Yderst mod havet er der en paa flere steder afbrudt skjærgaard, og den del af kysten, som vender direkte ud imod havet, bestaar oftest af nøgne, tilrundede, graa eller røde knauser, der i havets niveau bliver til holmer og skjær. I regelen er denne nøgne rand yderst mod havet ikke af betydelig bredde; skogen indfinder sig snart, naar der bliver ly.”⁷

Merdø er en del av raet, moreneranden fra smeltingen etter istiden,

Såpeurt. Flere fremmede planteslag kom til Agderkysten som frø i ballasten; jord, stein og grus som skutene var lastet med på hjemturen for å få stabilitet når de seilte uten last.

Ballasten ble losset i havnene hjemme, og det kom snart forbud mot å kaste den i havneområdene, slik at en ikke skulle ødelegge bunnforholdene.

Ballastjorda ble mange steder tatt i land og brukt som fyllmasse. Under Krimkrigen (1853-1856) gikk det en strøm av skuter inn til Middelhavet og Svartehavet med forsyninger til de allierte troppene, og de gikk i ballast tilbake. Mange skipper bygde store hus og murte opp terrasserte hager, som ble fylt med ballastjord. (Ulf Hamran 1997).

Foto: Per Arvid Åsen.

På Merdø er det flere kulturminner fra jernalderen, bl.a. et felt med gravrøyser på østre Merdø på øyas sørøstre side, ved Lakseberget.

Foto: Hilde L. Austarheim, AAKs.

som strekker seg som en rygg langs Skagerrakkysten og omfatter utsiden av Tromøy, Gjessøya og Merdø og også de flate, ubebygde øyene Tromlingene og Jerkholmen. På utsiden av Merdø mot havet er sva-berg og rullesteinstrender, mens innsiden av øya har strender med sandbanker. Innimellom bergknausene er det tidligere oppdyrket mark omkranset av steingjerder. Floraen inneholder planter som ble brakt hit i ballastjorda fra seilskutene. I dag preges øya av stadig økende gjen-groing av skog og kratt i det tidligere åpne kulturlandskapet.⁸

Øya Merdø strekker seg over 260 dekar, den er 800 meter lang og krummer seg om den lune havna i nord. Her er gode ankerplasser, hvor skutene kunne seile inn og ut både i det østre og det vestre løpet etter vekslende vindforhold. Sør for Merdø ligger de farlige grunnene Hellebåene. Merdøfjorden er adskilt fra Revesandsfjorden med flere mindre holmer. I nordøst ligger Gjessøya med innseiling mot Revesand vest for Hoveodden, eller mot Merdø. Det egentlige innløpet til Merdø er det vide Vestregabet mellom Merdø og Havsøy. Lengre nord ligger Sandvigen på Hisøy og Revesand, Rægevig og Torjusholmen på Tromøy; alle steder med stor kontakt mot Merdø.

Uthavna Merdø vokser fram

I følge O.A. Aalholm (1960) var det på øya Tromlingene at den tidlige handelen foregikk i arendalsområdet. På denne øya er det bevart mange gravrøyser fra jernalderen. Herfra foregikk også handel med hollenderne på 1500-tallet. Etter hvert flyttet trelasthandelen seg til Merdø og andre uthavner, da skutene ble større og krevde dypere havn.

På midten av 1500-tallet var Merdø den mest benyttede havn på Agderkysten etter Flekkerøy.⁹ Disse to uthavnene var forløperne til de

senere byene, Arendal og Kristiansand. I 1613 skrev Peder Claussøn Friis (1545-1613) om både havna Merdø og ladestedet Arendal: "(...) westen for Trumøe ehr den naffnkundige Haffn Mardøe. Der nord-west fra ehr den berømmed Ladsted Arndall."¹⁰

Folk i uthavnene skaffet seg egne skuter eller investerte i skipsparter, og de drev også med handel. I 1673 hadde Arendal tolldistrikt sju store tremastede fullriggere med 12-14 seil, i tillegg til åtte andre skuter og kreierter.¹¹ Både Havsøy-slekten og Brekka-slekten på Tromøy, som begge hadde tilknytning til Merdø, var representert blant skipperne som hadde parter i disse skutene.¹²

De lokale losenes erfaring og veiledning var en forutsetning for at fremmede skuter kunne våge seg inn i de urene farvannene langs Agderkysten. Etter hvert vokste det fram små samfunn langs skipsleia, som Merdø og havnene innenfor. Ut fra manntallene fra første del av 1600-tallet kan folketallet på øya beregnes til omkring 20 til litt over 30 personer. I manntallet fra 1701 er det oppført 38 menn og gutter på Merdø, det vil si et folketall på omkring 70-80. I 1801, etter oppgangstidene i sjøfarten på slutten av 1700-tallet, var folketallet kommet opp i 125 personer.¹³

Navnet Merdø

“Øens Omrids” eller “det indelukkede bassin”?

Hvordan kan navnet Merdø forklares? Ifølge Amund B. Larsen i *Norske Gaardnavne* (1905) viser uttalen med ø og ikke øy at den skrevne formen er påvirket av uttalen; “det ligger derfor nær at antage, at saa usædvanlig en Ting som det, at d etter r her udtales, ikke hører Stedets egentlige Sprog til; maaske heller ikke det, at Navnet udtales med Enstavelsestonelag. Det sistnævnte vilde ellers være et Tegn paa, at 1ste Led oprindelig havde mere enn én Stavelse. Det kan maaske tænkes, at man i Øens Omrids har fundet Lighed med det Slags Ruse eller Teine, som i Oldn. kaldes merd.”¹⁴

Larsen forklarer navnet ut fra den langstrakte formen på øya. I *Arendal fra fortid til nutid* (1923) avviste Magnus Olsen at det var formen på øya som skulle ha gitt den navn. Han mente derimot at det er formen på fjorden innenfor Merdø, som ligner på en ruse: “Det kan ikke godt være selve øen, som man har kalt “rusen”. Derimot vilde “rusen” være en særdeles passende benævnelse på det indelukkede bassin indenfor Merdø (...).”¹⁵

Den svenske fregatten *Götheborg* 2009.
Foto: Karl Ragnar Gjertsen, AAKs.

Mann med navigasjonsinstrument.
Dekorelement fra utsiden av bolle
i engelsk creamware fra slutten av
1700-tallet fra Merdøgaard.
AAM.0675.

Kart av Frederik de Wit, Amsterdam fra
1660. "Vlecker" (Flekkerøy) og
"Maerdou" (Merdø) er markert med
størst skrift. Vestover fra Merdø er bl.a.
også Hamersund (Homborsund), "Olde
Hilsund" (Gamle Hellesund) og "Wolf
Sond" (Ulvøysund).
Atlaset "NOVA TOTIUS OBDIS
TABULA AUCTORE, AAKs.

"t'Eylant van Mardou"

Peder Woxholt argumenterte mot at Merdø har fått navn av naturgitte former i en artikkel i *Maal og minne* (1946). Han mente at øya har fått navn etter et "modernavn" på fastlandet, slik som øyene Hesnesøy og Homborøy lengre vest, men at dette navnet senere har gått ut av bruk på fastlandet. Han påpekte videre at navnetolkingen i *Norske Gaardnavne* bare tar utgangspunkt i navneformer fra 1600-tallet, som Merrdøn, Meerdøen og Merdøe, som er former skrevet ned av danske embetsmenn. Woxholt tar for seg eldre navneformer på tidlige hollandske kart. Disse karttegnerne fikk stedsnavnene direkte fra lokale kjentmenn og losere, og de beholdt de tidligere nedtegnede navnene i sine nye kart på grunn av både manglende lokalkunnskap og konservatisme. Ofte oversatte de navnene, for eksempel Wolf Sont for Ulvøysund, men det kunne ikke gjøres med navnet Merdø. På 1500-tallet var formene med a i første ledd helt dominerende, for eksempel Mardeou. Uttalen av formen *mard* er blitt til *mærd* på grunn av den lokale dialekten.

Woxholt framholder videre at på eldre kart er navnet Mardau og lignende plassert inne på fastlandet, ikke på øya, og på flere av dem har i tillegg øya fått navnet "t'Eylant van Mardau", på samme måte som for eksempel "t'Eylant van Hesnes". Han underbygde dette også med en langt eldre kilde, en tingsak i 1400 som dreide seg om det store Asdal-godset, hvor det ble innkalt to vitner "a Merddine". Woxholt mener at det er lite sannsynlig at disse to kom helt fra uthavna, noe som har vært den vanlige oppfatningen, men at de kom fra fastlandet omkring Arendal. Navnet *Mardau* er senere blitt glemt her og beholdt i uthavna, noe Woxholt mente ikke er en uvanlig utvikling.¹⁶

Stein- og grusfylt strekning

Magnus Olsen kommenterte Woxholts artikkel i det samme tidsskriftet. Han gikk imot teorien om et modernavn på fastlandet, da han mente at det neppe har vært bruk for noe navn i tillegg til *Thruma*, *His* og *Nidardalr*. Han tar likevel et nytt utgangspunkt i Woxholts tolking av navnet *mard* (med a), og han finner nye mulige betydninger. *Mardðu* er et velkjent stedsnavn, som kan foreligge her. Sannsynligvis kommer dette av *å knuse i småstykker* (merja), som tidlig har fått den konkrete betydningen *en stein- og grusfylt strekning*. I gamle svenske navn betyr *mard skog*, og også dette kan ha vært en riktig beskrivelse av øya for mange hundre år siden, da skogen gikk helt ut i kystområdene.

Da a-formen i første ledd av navnet er den eldste, er tolkningen av navnet som en stein- og grusfylt strekning den mest sannsynlige. Om dette er tilfellet, er det øya sett fra havet som har gitt den navn; den stormfylte kysten med rullesteinstrendene.

Denne tolkningen er i slekt med betydningen av navnet Agder, kanten på landet ved havet, *Thruma/Tromme* (Tromøy), rand eller kant¹⁷ og Jerkholmen, utvendig rand eller kant av fotbladet, navn som alle viser perspektivet fra havet.¹⁸ At navnet er brukt om et videre område

Havet står inn mot utsiden av Merdø, her med Torungen fyr.

Foto: Karl Ragnar Gjertsen, AAKs.

Fra utsiden av Merdø, med Store og Lille Torungen fyr.

Foto: Karl Ragnar Gjertsen, AAKs.

enn øya, slik det også er tilfellet med flere andre navn langs skipsleia, forteller sannsynligvis ikke at navnets opphav lå på fastlandet, men gir oss et videre perspektiv på lokaliseringen av navnet *Mardau* i de gamle kildene.

“Udi Merdøen” – et større område

Navnet Merdø finnes i ulike former i mange eldre kilder; på kart, i rettsdokumenter og i kongebrev. Er det selve øya som er omtalt i disse kildene, eller ble navnet brukt om et større område? Som tidligere nevnt, er uttrykket “a Merddine” brukt om to vitner i en rettssak i 1400, og det er sannsynlig at det her menes området og ikke øya.¹⁹ I 1528 er “hawin of Mardo in Noroway” nevnt i et engelsk brev fra en borger i Edinburg.²⁰ Det er ikke godt å vite hva som lå i denne betegnelsen så tidlig. På denne tiden var selve øya sannsynligvis bare befolket av noen få beboere som var kjentmenn for skutene, men den var også blitt en viktig uthavn for seilskutene. På 1600-tallet viser manntall at folk var bofaste her.

Den 17. april 1635 skrev Christian IV til lensherre Eiler Urne angå-

ende et skip som ble bygd “i Merdøen”: “Vi bede dig og ville, at du oss elskelige Christopher Gjõe, vor Mand og Tjener, forskaffer Master til det Skip, som (han) bygger i Merdøen, og det efter den Størrelse, som han begjærer.”²¹ Christopher Gøye ble avsatt som lensherre på Agdesiden i 1630 da han skyldte kongen nesten 35 000 daler på grunn av underslag av kronens inntekter.²² For å betale tilbake skulle han bygge orlogsskip til kongen, mens kongen skulle bekoste “Gallioner, Staffering og Udsøkering med Snedker- og Billedværk samt Kronens Vaaben bag paa Skibet” samt alt av jern og master til skipene.²³ Og Gøye leverte i alt fire skip, som ble bygd på skipsverftet han hadde anlagt på gården sin, Tangen på Hisøy.²⁴

Nils Voje Johansen har en rekke eksempler på utvidet bruk av navnet Merdø i boka *Gull- og sølvgruvene på Hisøy* (2007). I 1646 kvitterte skipper Peder Olufsen på at han hadde lastet inn 50 lester kalk på Akershus som han skulle “til Merdøen fremføre og der sammesteds til bygningers fornødenhed ved det nyopfundene bergverk levere (...)” Stedet “Merdøen” var i dette tilfellet også på Hisøy, hvor Christopher Gøye var i gang med å undersøke om det kunne være en drivverdig gullgruve.²⁵ Samme år skulle kaptein Hendrik Brun frakte gullmalm fra Hisøy til kongen i København. I den forbindelse leverte en lokal smed, Søren Andersen, bolter og spiker, og kvitteringen er datert “Udi Merdøen den 15. augusti 1646.”²⁶ Det virker usannsynlig at en måtte helt til uthavna for å skaffe bolter og spiker, slik at det også her må være et større område som ligger i navnet Merdø, kanskje Arendal. Nok en kilde fra 1646 bruker Merdø i betydningen et større område, og her var det hele innseilingen til Arendal det dreide seg om. Da skrev kongen brev til stattholder Hannibal Sehested og etterspurte et kart over Merdøhavn til hjelp for skutene fra København, som skulle til Arendal for å hente malm: “Vi bede Eder naadigst ville, at I en Afrids paa Merdø Havn, des omliggende Øer og Indløbe saa og Distanten mellem enhver Ø sammesteds lader forferdige og den os siden strax hid neder skikker, hvor efter vi siden videre Anordning derom naadigst gjøre ville.”²⁷ Kartet ble laget av den nederlandske militæringenjøren Isaach van Geelkerk, men er ikke funnet.²⁸

I 1661 ble en kjent beboer på Havsøy vest for Merdø, nevnt under Merdø. Da befalte kongen at Hans Juel måtte skaffe “Eluf Gudlivsen av Merde” en prokurator, som han hadde søkt om, og for øvrig bistå ham så godt som mulig.²⁹ Ellef og flere hadde sendt tømmer gjennom Rygenefossen midt i perioden for laksefisket.³⁰

Disse eksemplene tyder på at uttrykket “i Merdøen” og lignende er brukt om et mye større område enn selve øya Merdø. Det samme gjorde seg gjeldende for flere steder langs skipsleia, f. eks. Flekkerøy. Johan Anton Wikander sier det slik: “Merdø var også hele landet innenfor.”

Villtulipan og apotekerkattost.

Foto: Rune Sævre.

Senhøsten 1589 kom et kongelig følge inn til Merdø, i havsnød. Den danske prinsesse Anna (1574-1619), datter av Fredrik II, skulle gifte seg med kongen av Skottland, Jacob VI, senere Jacob I av England (1566-1625). Om kvelden den 5. september skulle bruden føres til Skottland fra Kronborg. Vinden var "contraire", skipene ble drevet inn mot norskekysten og de måtte søke inn til Flekkerøy. Etter at de gikk ut herfra igjen ble vinden enda verre, og til slutt kom hele følget inn til Merdø. Etter enda flere vanskeligheter og etter at brudens skip var sprunget lekk, kom de igjen inn til Flekkerøy, hvor de lå i "en liden Bondestue i 2 Nætter." Det hele endte med at følget snudde og var i Oslo den 19. november. Brudgommen reiste da fra Skottland, og den 23. november ble det holdt kongelig bryllup i Oslo. (H.O. Christophersen 1964). Foto Wikipedia.

Han skriver videre at lensherre Erik Munk (død 1593) omtalte seg selv som lensherre over "Mardey" i Norge da han utstedte et pass i 1577 da han var i Polen som admiral. Han brukte det navnet som var mest kjent.³¹ Dette viser hvor sentralt Merdø var for dem som kom sjøveien på denne tiden, i forhold til Arendal. I mange tilfeller er det vanskelig å fastslå om det er øya eller et større område de eldre kildene refererer til.

Innseilingen til Merdø havn

Agdasida – Lindesnes, Vlecker, Hessenes og Mardou

Den stadig økende seilskipstrafikken på 1500-tallet skapte grunnlaget for uthavnene på Agderkysten. Det var hollenderne som først oppsøkte kysten her og utførte tømmer. Handelstrafikken fra Østersjøen seilte skipsleia gjennom Skagerrak til Nordsjøen og Den engelske kanal. Skipene søkte mot norskekysten hvor en kunne navigere etter markante landtoninger. Mange skip forliste i farvannene utenfor Jylland, hvor det var farlige strømmer og grunner hvor skipene satte seg fast, og forliste. På norskekysten fantes også gode, naturlige havner hvor skutene fant nødhavn, natteopphold eller ventet på gunstig vind.

På Olaus Magnus' kart *Carta Marina* fra 1539 er det bare Hesnes og en kirke (Fjære), i tillegg til Lista og Lindesnes, som er avmerket på "Agdasida".³² På Cornelis Anthoniszons kart over Skagerrak og Agdesiden fra 1543 står navnene "Hessenes", "Mardou" og "dromels" inne på land.³³ Ifølge Johan Anton Wikander var Hesnes den viktigste uthavna ved siden av Flekkerøy fram til midten av 1500-tallet, da Merdø overtok denne rollen.³⁴

På grunnlag av hollandske skipperes innsamling laget Gerhard Mercator (1512-1594) et europakart i 1554. Her er flere norske stedsnavn angitt, blant andre Hidra, Lista, Lindesnes, Flekkerøy, Ulvøysund, Homborsund, Hesnes, Tromøy og Merdø.

I 1584-85 utga hollenderen Lucas Janszoon Waghenaer (1533-1606) det første egentlige sjøkartatlas med havner og innseilingsbeskrivelser, "Spiegel der Zeevaerdt", som kom i ny utgave i 1592.³⁵ På disse kartene er en rekke stedsangivelser langs Skagerrakkysten, også Merdø med "t Eylandt van Mardou", "Twester gat van Mardou" i vest og "tooster gatt van Mardou" i øst og med "Mieuholmen" (Torungen).

Innenfor øya Mardou ligger øya "Trom" (Tromøy), hvor kirken har fått navn etter Merdø. Navnet Mardou er også plassert på Hisøy. Neste navn østover på kartet er "t gat van Oxefoert" (Oksefjorden) og Longen (Lyngør). Også her er navnene markert både på fastlandet og på øyene utenfor. På Willem Janszoon Blaeus (1571-1638) kart fra 1600-tallet over innseilingen til Merdø, er høyden på Hisøy markert med kost og kalt "Warde of Mardau".³⁶ På fastlandet på Waghenaers kart er det tegnet inn

en rekke fjelltopper med navnet “De voort van Trom” og lengre inn på fastlandet også “De vos van Mardou”, som er Rygenefossen.³⁷

Det gamle kartmaterialet tyder også på at navnet Merdø tidligere betegnet et større område. De hollandske kartene var i bruk langt inn på 1700-tallet, men ble etter hvert erstattet av kart oppmålt etter den trigonometriske metoden, på Agderkysten fra 1790-årene.

“Tromlingerne, er alle Søfarende bekjendt”

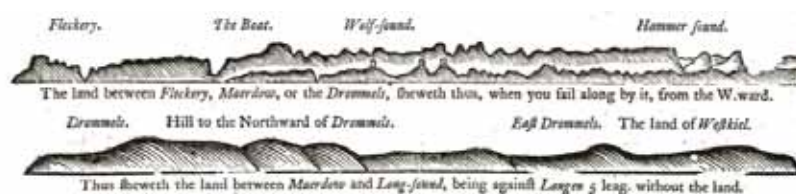
De seilende som kom over Nordsjøen tok sikte på landkjenning ved Lindesnes. En landtoning er silhuetten et landskap gir mot havet, mens en landkjenning er den enkelte karakteristiske silhuett i form av høydedrag og andre spesielle merker i land. Sjøfolkene navigerte etter disse ved å ta krysspeiling. Sogneprest Jens Pharo (1720-1776) forteller om viktige landkjenninger lengre østover. Han nevner Løvåsen ved Hausland, nord for Fevikkiln, “Grønstad-sadelen” ved Imenes, Fjære kirke og Tromlingene, ved innseilingen til Merdø: “Tromlingerne, nogle, især 3de høye Fjeld, omtrent 3 Miile fra Søe-Kanten

Utsnitt av hollandsk sjøkart i dansk utgave fra 1568, “Søkartet offuer Øster oc Vester Søen” hvor en av skutene er på vei innover mot Merdø veiledet av landkjenningen Jomåsknutene. Ved kystnavigering var tydelige merker på og nær land, som fjelltopper, holmer eller bebyggelse brukt som landkjenninger for sjøfolkene, og de fikk ofte andre navn av dem som kom utenfra over havet. På Tromøy ligger “Den Kirke paa Mardø”. Tromøy kirke ble malt hvit og var brukt som sjømerke. Under Napoleonskrigen ble den malt svart for å forvirre fienden. (Wikander 1998, 108).

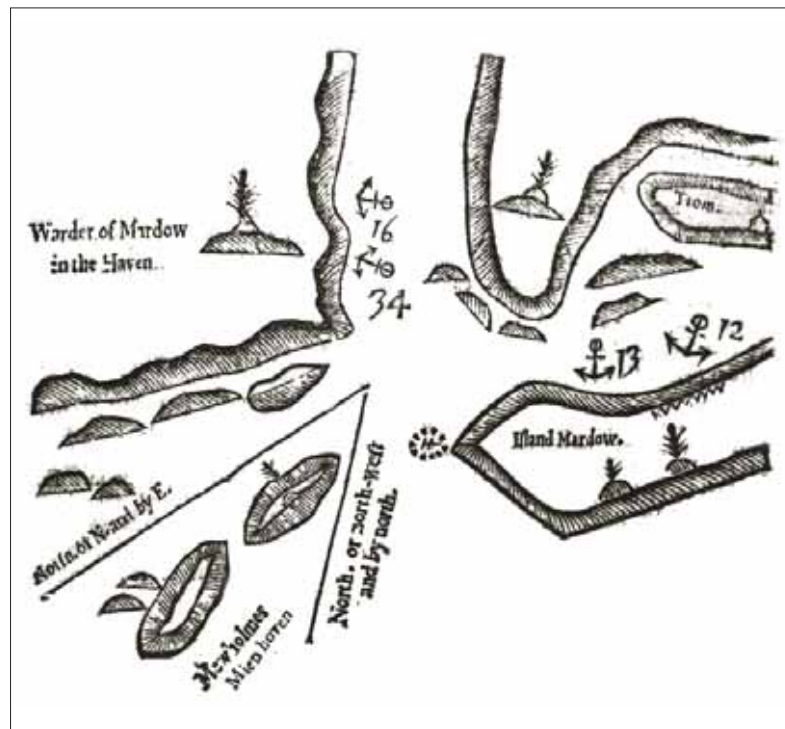
Det kongelige Bibliotek, København.

Landtoninger av den norske kyst fra Flekkerøy, Ulvøysund, Homborsund og “the Drommels”. Amund Helland skriver om landkjenningen, som sjømennene kaller Tromlingene: “(...) de tre toppe kaldes Oksen, Koen og Kalven”. (Helland 1904, anden del, 255. Se også Wikander 1985, 128-130).

Fra en engelsk beskrivelse fra 1770.

Innseilingskart til "Iland Mardow" fra 1780. Dette kartet ble først trykket i Willem Janzoon Blaeus "Zeespiegel" utgitt i Holland i 1623, og det går stadig igjen i en rekke nyere sjøatlas (se Johan Anton Wikander 1985, 91). Vi ser dybdeangivelser og to ankringsplasser på innsiden av Merdø og to på Sandvigen. På to høyder på Merdø, på Lille Torungen (Meuholmen) og på Vardåsen på Tromøy er det varder med kost, og det er også en på Hisøy kalt "Warde of Mardou in the Haven". "The English Pilot", London 1780.

Mann med line med sandsekk, for bruk ved fortøyning. Dekorelement fra utsiden av bolle i engelsk creamware fra slutten av 1700-tallet fra Merdø-gaard. AAM.0675.

beliggende på 2de Gaarders, Jomaases og Omdals Eier i Frolands Annex. Disse Tromlinger kand i godt og klart Veir sees 4 til 5 Miile lige udi Søen. (...) Tromlingerne, er alle Søefarende bekjendt og findes i Søe-Korterne anført.”³⁸ Også Hovdefjell var en viktig landkjenning i forhold til Merdø.³⁹

Sjøfolkene hadde gitt landkjenningen Tromlingene navn etter øya utenfor Tromøy. Tromlingene eller “Die Drommelinge” er beskrevet nærmere i en hollandsk losbok fra 1532, kalt “De Kaert van der See”, som tar for seg innseilingen til de forskjellige havnene på Agderkysten. Om Tromlingene, Merdø og Tromøy kirke heter det i en utgave fra 1541: “Når “Die Drommels” ligger nordvest for dere, så er du overfor Maerdo og ved østerenden av den yderste Meuholm, (...).”⁴⁰

Kapteinløytnant Lorentz Henrich Fisker (1753-1819), sjef for den dansk-norske marinen i 1807-1810, ga ut en grundig beskrivelse av farvannene fra Fredrikshald til Lindesnes i 1786, “Lots Raporter over Indløb, Havne og Anker Pladse langs den norske Kyst fra Friderichshald til Lindesnæs”. Den politiske bakgrunnen for dette arbeidet var det spente forholdet til Sverige. Rapporten beskriver innseilingen til Merdø havn. Landkjenningen Tromlingene kunne en se ved store og lille “Thorungerne”, og det beskrives videre hvordan en skulle seile inn til Merdø ved hjelp av krysspeiling av landkjenninger og lokale sjømerker som Tromøy kirke:

“Skibe som agter sig til Arendahl benytter det almindelige bekiendte Merke paa Overlandet af Tromlingerne, der i 6 á 7 Miles Afstand Landet kan Sees, og viser sig som 3 Høye Humpler, naar disse haves i NNW, vil med denne Cours beholden sikkert indfaldes lige paa Mærdøen, som i saa Stilling haves over eet med dene; naar Landet nærmes til 3 á 4 Mile, blive Tromøe Kirke synlig.”⁴¹ Dette ble senere uttrykt i et lite vers på folkemunne: “Naar Tromø Kirke staar paa Vandet, Saa er man tre Miil fra Landet.”

Fisker beskriver også seilasen inn til Merdø. Ved sydlig vind måtte skutene holde til Revesand; “(...) Anker Plads ved Tromøens Westre Pynt ret nord af Mærdøe.”⁴² Det østre løp inn til Merdø kunne ikke brukes av fartøy som stakk dypere enn ti fot. Om hovedinnløpet fra vest heter det at en måtte holde seg nærme Torungene for å unngå grunnene ved Merdø, og her nevnes også varden på Merdø, som et sjømerke:

“(...) at ved at nærme Merdøe, bliwer den afpaastaaende Warde, der som et Kikut af Stene opført kiendelig. Thorungerne kan ikke feyltages, (...).

Den svenske fregatten *Götheborg* utenfor østre Merdø i forbindelse med besøket i Arendal under festivalen Kjæmpestaden i 2009. I uthavnene møttes folk fra mange steder i verden. De handlet, lærte uttrykk på fremmede språk og utvekslet erfaringer om skuter, last, farvann og havner. I 1740 fikk kaptein Zacharias Allewelt problemer med skipet *Dronningen av Danmark*, på vei ut fra København til Kina. Skipet kom inn til Arendal i slutten av april og ble liggende i Kolbjørnsvik i åtte måneder for reparasjon. Storfe, sauer og lam ble satt i land på beite på Merdø, hvor kapteinen hadde sin eiendom. Foto: Karl Ragnar Gjertsen, AAKs.

Nybygd brygge på naboeiendommen til Merdøgaard museum, i gammel teknikk med bolverk i tømmer, fylt med stein.

Foto: Hilde L. Austarheim, AAKs.

Utsnitt av forsiden til Lorentz Henrich Fiskers "Lots Rapporter over Indløb, Havne og Anker Pladse langs den norske Kyst fra Friderichshald til Lindesnæs" fra 1786. Kopi fra Riksarkivet.

Dette Løb maa indholdes tæt langs med Thorungerne. Formedelst tvende Grunde ved Mærdøen beliggende, maa Øst Siden saa meget mulig skyes. Fra tvers af den inderste wiser sig Gattesundet eller Westrefiorden til Arendahl tydeligen aaben. Coursen ind forbi Mærdøens Westre Pynt N t W; saasnart denne Pynt er bragt i Øster, skal henholdes langs Nordenfor Mærdøen, mellem den og nærmeste Norden for beliggende): hvorved maae iagttages at holde sig tæt ved Holmene:/ til Mærdø Havn (...)"⁴³

Landkjenningene og de lokale sjømerkene samt de oppsatte vardene var viktige deler i det tidlige navigasjonssystemet for skutene, så de kunne finne inn til riktig havn. Etter at sjøfolkene hadde nådd norskekystens viktigste landkjenning, Lindesnes, kunne Merdø havn lokaliseres og krysspeiles ut fra kjente øyer, landkjenninger og merker i land, som var tidlig kartfestet og beskrevet. Deretter var det losene som hjalp skipene i havn.

I Merdø havn

“denne Havn der altid har og meeget bliver søgt af de Seylende”

Merdø havn var både en nødhavn og en havn hvor det foregikk handel og servicevirksomhet overfor skuter og mannskap. Dybden var 20-22 meter skrånende oppover mot land, og her var god ankerbunn.

Overlos Gabriel Christiansen (1694-1738) undersøkte 17 havner fra Fredrikshald til Flekkefjord i 1730. Etter dette foreslo han å opprette havnestyrer med egen havnefogd i alle byer som hadde tollsted. I Agder var det Risør, Arendal og Flekkefjord som fikk havnefogder etter

denne utredningen. Havnefogdene førte tilsyn med havnene, kontrollerte lossing av ballast og plassering av fortøyningsringer. Ballasten måtte dumpes på fastlagte steder, så den ikke skulle ødelegge bunnforholdene i havnene, noe som kunne føre til grunnstøtinger. Nye brygger og bolverk skulle godkjennes av havnefogden, slik at heller ikke disse skulle være til hinder i havna. Det var også bestemmelser som skulle hindre at koking av bek skulle føre til brann.

Ballastjorda skutene hadde med fra utlandet for å få stabilitet når de seilte uten last, ble brukt til å fylle opp terrasserte hager, og dermed ble fremmede planteslag spredt i uthavnene og ellers langs kysten.

Skutene lå fortøyd på fjorden innenfor Merdø, slik vi ser dem avbildet på akvarellene fra 1801, med fortøyning i land eller i en av holmene, som Skuteholmen og Småholmene. Mannskapet ble satt i land i mindre skipsbåter, og også de fastboende rodde folk til og fra skutene.

Fortøyningsringene ble også brukt når skutene skulle varpes eller forhales i havna ved hjelp av robåter, tauverk som ble trukket fra land og spillverk på skuta. I havnekommisjonens uttalelse om Merdø havn i 1736, heter det: "Nock behøves nødvendig udj denne Havn til de Seylendes sikkerhed, saa vel for at fortøie Deris Skibe, som at gaae under Seyl, saa fremt denne Havn der altid har og meeget bliver søgt af de Seylende, med goede og tilforladelige fastigheder skal blive forssyned (...)." ⁴⁴

Enkelte sjømenn ble begravd på Merdø. På øyas vestside var det egen gravplass for fremmede sjømenn som drev i land etter forlis eller som døde på skutene mens de lå i havna. Merdøfolkets kirke var Tromøy kirke, og her hadde de sine gravsteder.

Kompassrose fra 1654 på Vestre Valen på Merdø.
Foto: AAKs.

Gravminne på Tromøy kirkegård: "Her under hviler støvet af skibscapitain Stephen Hans Stephensen født 27 juli 1795 død 8 marts 1841." Stephen Hans var sønn av Hans Ellef Stephensen og Else Jensdatter, begge fra Merdø. Hans Ellef Stephensen var én av seks skippere på Merdø i 1801. Han flyttet til Bratteklev og bygde hus der, som sønnen Stephen overtok. Stephen og søsteren solgte huset på Merdø i 1831 til skipper Anders Andersen og Kirsten Marie Jørgensdatter, begge fra Tromøy. Kirsten Marie giftet seg igjen med skipper Peder Jørgensen fra Merdø.
Foto: Hilde L. Austarheim.

Tollboden på Merdø (til høyre) skal være bygd i 1654 og er senere ombygd. På begynnelsen av 1800-tallet tok Ole Nielsen Bay (født 1774) over som tollbetjent etter Hans Leirdal Rose (1746-1815). Bay var tollbetjent til 1827, da han ble etterfulgt av Abraham Valeur (1777-1838) fra 1828 til sin død. Deretter kom Lars Christian Heidenreich (1792-1848) som var tollbetjent til 1838 og representerte tolletaten under utskiftingen av jorda på Merdø i 1833. Øst for Tollboden er en gammel slipp, som vi kan se på dette bildet fra 1963. Folk på øyene og langs stranda var avhengige av ro- og seilsekter, både til transport, fiske og til bruk i los- og tolltjenesten. Foto: Morten A. Klæbo. Bilde nr. 777.

Losser og tollere

Losvesenet hadde en sentral funksjon i uthavnene. De vaktet innseilingen for å hjelpe skutene inn i havnene og loset skutene videre eller ut igjen. Fra instruksen til losoldermennene i 1720 ser vi hvor viktig det var å yte rask service til skutene som lå i havna, når vinden plutselig ble gunstig: “Men ligger Skib i Havn og vil ad Søen eller vil gaae inden Skiærs fra Stæd til andet og Skipperen forlanger Lods skal Oldermænden samme strax og uden ringeste Tids Spilde ansige og bestille endten det er Nat eller Dag saa at ingen beylelig Tiid eller Vind for de Seylende forsømmes (...).”⁴⁵ I 1732 var Peter Jacobsen Regevik på Torjusholmen losoldermann og i 1746 Peter Green på Merdø.⁴⁶ Losene hadde også ansvar for forholdene i havna og for at det var muligheter for fortøyning.

Tollerne passet opp skutene og klarerte lasten, i samarbeid med Arendal tollstasjon. I 1618 skrev Christian IV at en skipper i Nedenes len skulle ha handlet eiketømmer av en bonde og innskipet dette om natten, mot kongens forbud, og ville ha skipperen tiltalt. Han mistenkte også at dette var gjort med tolleren i Tønsberg, Cornelius Janssøns vitende og vilje. Noe lignende var også skjedd i Merdø: “(...) udi lige Maade udi Mærdøen at have været en Hollænder med et Skib, som havde indskibet 400 Stykker Hjultømmer af Bøg huggen imod vort Forbud, som ingen Toldseddel havde, (...); desligeste udi Mærdøen at

have være fundet en Flaade Egetømmer, som ingen vilde vedkjendes, hvilket skal være oplagt hos Thor i Arnedal (...).⁴⁷ Tolleren i Merdø er nevnt i 1637, da han fikk brev fra Christian IV med forespørsel om hvor mange flere skip det hadde vært i Merdø havn etter at en spesiell toll, “Rosenobel-Told”, var innført i Flekkerøy. Samtidig fikk tolleren i Flekkerøy brev i samme anledning, da at det etter at denne tollen ble pålagt “ei skal søge saa mange skibe som før, mens Flaaden mest forsamle sig udi Merdø (...).”⁴⁸

Etter hvert ble det etablert et samarbeid mellom losvesenet og tollvesenet. I kapteinløytnant Gabriel Christiansens rapport om loser og havneforhold fra 5. mars 1720, pekte han på at utenlandske fartøyer ble liggende lenge i uthavnene selv om det var gunstig vind. Han mistenkte skipperne for å drive ulovlig handel. Christiansen foreslo at losoldermannen i hver havn skulle føre journal over skutene som kom inn i havna, hvor de kom fra og hvor de skulle, og at de skulle melde fra til tollmyndighetene ved tvilstilfeller.⁴⁹ Tollvesenet skulle hjelpe losene med å få inn utestående lospenger ved ikke å klarere noen skipper som var skyldig lospenger.⁵⁰

Fortøyningsringer

Fortøyningsfester i land var viktige for skutene. Naturlige fester som trær og framspring i fjellknausene kunne brukes, men etter hvert ble påler med ringer av jern boltet fast på egnede fortøyningssteder. Det var imidlertid svært kostbart å produsere og bolte fast slike ringer.⁵¹ Retten til å sette ned ringer og heve ringpenger fra skutene ble gitt i

Tønnes Corneliusen (1808-1878) ble ansatt i 1829 som tollrorskar på Merdø, som sin far, etter å ha vært til sjøs. Han var sønn av Cornelius Tønnessen og Aasille Erichsdatter på Merdø. Tønnes bodde senere i Sandvigen, hvor han også arbeidet i tollvesenet. Foto fra Inger Lise Syvertsen/AAks.

Rester etter fortøyningsfeste utenfor den tidligere Tollboden i 2010. Fortøyningsfestene hadde en stor, løs ring, som mangler på denne. Ringen ble behandlet med mønje og føret med seilduk for at ikke rusten skulle tære på tauverket. Fortøyningspålene ble gjerne merket med svart maling eller tjære inni ringen, med hvitt utenfor ringen og en svart ring ytterst. I bestemmelsene het det også at en ikke måtte verken bebygge eller lagre trelast på de stedene hvor ringene var satt opp. Ringene ble også brukt ved buksering av fartøyene i og ut fra havna. Ved slik bruk ble det bare betalt halv avgift. Foto: Odd Austarheim.

Utsnitt av illustrasjon fra Olaus Magnus fra 1555 som viser fortøyningsringer festet med kramper til bergene. Olaus Magnus forteller hvordan de som seiler på de umåtelig dype havene og ved de høye bergene ved Norges kyst med deres mange bukter og skjær, med trygghet kan finne og holde seg igjen på bestemte plasser langs farleden uten å bruke anker, men ved å bruke ringer av jern som er festet med smeltet bly. Ringene fantes særlig i nærheten av Bergen. Selv store skip som kom ut for storm ville ved hjelp av utkastede trosser finne en trygg havn, men de måtte ikke være ukjente med skipsleden. (bd. 3, s. 98)

form av kongelige privilegier. Toller Rasmus Kristensen i Arendal fikk privilegium ved kongelig reskript av 2. november 1705 til å sette opp fire skipsringer på Sandvigen og to på Merdø. Disse ble solgt til Christen Clausen Bang i Arendal ved skjøte av 28. juli 1735.⁵²

Systematisk nedsetting av fortøyningsringer kom i gang etter forordningen fra havnekommisjonen i 1735-37. Forordningen bygde i stor grad på Gabriel Christiansens rapport fra 1720 med forslag om forbedring av havne- los- og fortøyningsforholdene, som førte til en fast organisering av losvesenet. Havnekommisjonen registrerte eksisterende fortøyningsringer, deres tilstand og behovet for nye ringer. Det kunne settes opp ringer der det var behov, og grunneieren skulle ikke betale skatt av ringpengene dersom han vedlikeholdt dem.

Ringene kunne også overdras til andre. I det sønnenfjeldske distrikt var det 129 ringer og det ble vurdert at behovet var på ytterligere 95 ringer.⁵³

I området omkring Arendal var det bare “Merdø og Sandvigen” som hadde fortøyningsringer som ble registrert i 1736. På dette tidspunktet var det fem ringer på Merdø og tre på Sandvigen. Både Arendal,⁵⁴ Hesnes, Håøy og Brekkestø var uten slike ringer, mens det var tre i Homborsund. Kommisjonen foreslo at det skulle settes opp fire ringer i Arendal, sju på Merdø og Sandvigen, én på Hesnes, to på Håøy, fem i Homborsund og fem i Brekkestø.

Havnekommisjonen på Merdø i 1736

Den 6. november 1736 kom kommisjonen “udj Havnen Merdø (...) hvorunder Ræwesand er indbegreben, saa og Sandwiigen (...)” To av losene her, Gunder Svendsøn og Lars Tiøstolsøn,⁵⁵ ble innkalt for å vise hvor eksisterende ringer var satt opp og hvor det var nødvendig å sette opp nye ringer “til de Seylendes fornødenhed.”⁵⁶ Den første ringen som ble inspisert av kommisjonen lå utenfor Hans Aslagsøns hus. Dette lå på østre Merdø. Ringen var god nok, og den var i bruk av mindre fartøyer. Den andre ringen var i “Huuseberg Tangen”. Denne ble vurdert som “udøgtig”, og en ville derfor plassere en ny “goed og paaliidelig Ring” like ved den gamle. Den tredje ringen var midt på Merdø, “strax indenfor Batteriet”, og den ble betegnet som god, men noe slitt i øyet. Den fjerde ringen befant seg på “Wester ende Mærdøe-

Nabben kaldet (...) bemeldte Ring er effter Commissionen og de 2de medhaftte Loodtsers efttersyn ligesaa befunden for nærværende tiid at være goed, Mens i fald tiderne Saaledis skulle blivfve forandret at Orlogs Skibe var ventende udj Havnen, da vil paa dette Stæd een Sværer og merer Sufficant Ring indsettes.” Den femte ringen var på vestenden av Skuteholmen; “denne Ring blev af Commissionen Casseret, og vil een stoer og paalidelig Ring steds indsettes (...).”

Etter kommisjonens forslag skulle det i tillegg settes opp sju nye ringer, noen av den største typen og noen mellomstore. Det skulle settes opp ringer på vestre og østre Småholmene, “under Rævesandslandet” og på “Wadschiæret som henhører under Josøen,⁵⁷ (...)” Alle disse stedene ble merket ved at de ble påført kalk.⁵⁸

“de Seylendes sikkerhed for skib og Godsets frelse udi Havnerne”

Eieren av ringene, Christen Clausen Bang i Arendal, ble også innkalt til kommisjonen. Han fikk spørsmål om han ville sette i stand og vedlikeholde de åtte ringene han eide og om han ville “bekoste og og indsette de udj Mærdøe Havn og dens Cirkumference saa som Ræwesand og Wadschiæret til sammen 7 Ringer, hvor de 3de skal være af det største Maal og og de 4de af det mindre Maal” og også vedlikeholde disse. Bang bekreftet dette. Han omtalte ringenes hensikt som “de Seylendes sikkerhed for skib og Godsets frelse udi Havnerne”, og pekte også på finansieringen ved hjelp av ringpenger fra skutene. Store skip på over 100 lester⁵⁹ skulle betale 48 skilling ved fortøyning og de mindre under 100 lester 32 skilling, “mens naar begge sorts Skibe ickuns bruger Ringerne til at Varpe eller at gjøre spring, da ickun at betale halv saa meget.” Skutene kunne fortøye i flere ringer, og det var heller ingen begrensninger på hvor lenge de kunne ligge fortøyd.

Fra Bang gikk ringene videre til hans svigersønn Hans Tysch Dedekam (1707-1791), som fikk havnekommisjonens skjøte i august 1750.⁶⁰ Fortøyningsringene hadde stor verdi for eierne. Tysch Dedekam pantsatte 17 havneringer på Merdø, Revesand, Sandvigen og Torjusholmen den 6. oktober 1764 til Arendals Hospital, for hele 1000 riksdaler. I 1791 ble 20 skipsringer på Merdø, Revesand og Sandvigen solgt til Hans Tysch Dedekams sønn med samme navn for 600 riksdaler. I 1795 ga havnekommisjonen også skjøte til Hans Tysch Dedekam på “2de Skibs Ringe udi Skiæret ved Torjusholmen og i Dyne Skiæret”, samtidig som han påtok seg å vedlikeholde disse ringene.

Det er tydelig at fortøyningforholdene var forbedret, da Lorentz Henrich Fisker beskrev Merdø havn i 1786: “(...) til Merdøe Havn, hvor ankres Norden for Husene i 9 á 10 Favne Dybde, Sand og leer Bund, og fortøyer med Tauge i Land i gode og forsvarlige Ringe, enten på Merdøen eller lige overfor i Holmene. I denne Havn hvor Østlige

Fortøyningsring på Huseberget.
Foto: Hilde L. Austarheim, AAKs.

Den svenske fregatten *Götheborg* utenfor østre Merdø i 2009.
Foto: Karl Ragnar Gjertsen, AAKs.

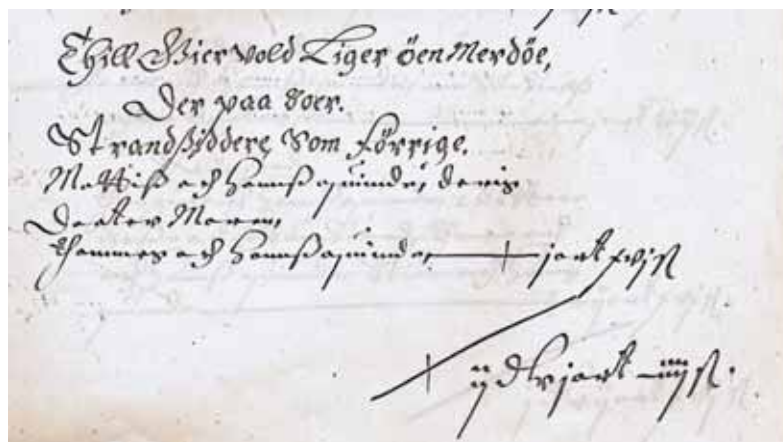
Jakten *Mathilde* utenfor Merdøgaard i 2004.

Foto: Karl Ragnar Gjertsen, AAKs.

Vinde fatter Søn, kan et temmelig Antal af Fregatter og mindre Fartøyer finde Plads.” Om Revesand heter det at her kan 10-12 orlogsskip i 12-13 favners dybde finne plass og fortøye med to ankere eller tau i land. “Hele Fiorden tvers over fra Revesand til Merdøe kan benyttes af svere Skibe til Sommer Rehd.”⁶¹

I 1805 ble takstene for ringpenger endret slik at skutene skulle betale fem skilling pr. lest for større skuter og fire skilling pr. lest for skip under 100 lester. I 1827 ble det igjen gjort endringer. Skutene skulle nå betale for hvert feste, og takstene var da én spesiedaler for fartøy over 100 kommerselster⁶² og gradert nedover til 12 skilling for de minste fartøyene. Fortøyningstiden ble satt til maksimum to måneder før en måtte betale på nytt.⁶³ Etter hvert ble det satt opp fortøyningsfester både av staten, lokale myndigheter og private.

Fra koppskattlista 1645, 68, hvor det heter: “Thill Giervold Liger øen Merdøe”. Ifølge denne bodde det sju strandsitterfamilier her. I dette utsnittet ser vi “Mattis og hans quinde” med datteren Maren og “Thommes og hans quinde”. Øvrige beboere på øya var Jørgen og hans kvinne som hadde arbeidsdrengen Iver (“Iffuer”) og en “pige” som het Mette, Stian og hans kvinne, Peder Jørgenssen og hans kvinne med arbeidspiken Karen, Nils og hans kvinne, samt Giert og hans kvinne med arbeidspiken Thorbør.

Fra strandsittere til selveiere

“Thill Giervold Liger øen Merdøe”

Tromø kirkesogn tilhørte tidligere Holt prestegjeld. Sognet omfattet Tromøy, Merdø og de andre mindre øyene, i tillegg til områder på landsiden; deler av Arendal, Barbu og Stokken. I 1705 ble Arendal skilt ut som eget sogn, og i 1742 ble Tromøy og Østre Moland eget kirkesogn med Tromøy kirke som hovedkirke, hvor også Merdø hørte til. Merdø lå under gården Gjervold på Tromøy. I koppskattlista fra 1645 heter det: “Thill Giervold Liger øen Merdøe.” Merdøs folk ble kategorisert under “Stranndsidere Som Ingenn Anden Næring Haffue”.⁶⁴ I skattemantallet fra 1610 er det nevnt tre “husmend” på Merdø; Suend, Erich og Tomis. En husmann eller en strandsitter bygset grunn for husene sine, men betegnelsen strandsittere er også brukt senere i kildene om folk “på stranda” som var blitt selveiere.⁶⁵

“Tomis” nevnt i 1610, må være Thommes Madsønn fra Brekka, som eide sammen med sine medeiere et geiteskinn (tre kalveskinn) i Merdø i 1624.⁶⁶ I 1639 eide han 4½ kalveskinn i Merdø sammen med Stian Merdø. I 1665-66 var det Thommes sin sønn, Niels Thommessen, som hadde overtatt, og da eide Nils og Stian 2 ½ kalveskinn hver.

Jørgen Pederssønn og Mathias Nielssønn eide to geiteskinn (seks kalveskinn) sammen “til Oedell” i Merdø i 1624, og i 1639 eide de 4 ½ kalveskinn, like mye som Thommes og Stian.⁶⁷ I 1665 var Søren Pederssøn kommet inn som eier ved siden av Jørgen. Han var trolig sønnesønnen, sønn av Peder Jørgenssøn. Jørgens eiendom ble senere overtatt av sønnen Christopher og lå der Merdøgaard ligger i dag.⁶⁸ Mathias sin eiendom var oppdelt mellom flere i 1665. Sønnen, Guttorm Mathiassen, hadde overtatt en del, mens Nils Andersen og Gjert

Ved det vestlige steingjerdet på Tromøy kirkegård står flere gamle gravminner. Bildet viser gravsteinen til Søren Thommesen Regevig (ca. 1606-1674) fra Merdø, sønn av Thommes Merdø fra Brekka og konen Maren Rolfsdatter (død 1684), med Flademoen i bakgrunnen. “Søffren Regevig” er nevnt i prestemantallet fra Merdø i 1664-66. Gravsteinen er av lys sandstein, og midt på er et felt hvor to engler omgir to skjold. Her står IN (Iesus Nazaræus) og IHS (Iesus Hominem Salvator = Jesus menneskenes frelser) og de avdødes initialer. Lengre ned er dødssymbolene timeglass og dødningeskalle. (Tromøy historielag, Gamle gravminner på Tromøy kirkegård, 1981).

Foto: Hilde L. Austarheim, AAKs.

Dynnevika på øyas sørvestre side ut mot havet. Her hadde oppsitterne felles tangfangstplass.

Foto: Hilde L. Austarheim, AAKs.

Kardeborre. Denne ettårige planten spretter opp som ny vekst hvert år. Den produserer mengder med frø som spres når den opptil to meter høye planten står og svaier i vinden.

Foto: Rune Sævre.

Sørensen var kommet inn som nye eiere. Av skattelister og matrikler framgår det også at enkelte av oppsitterne på Merdø hadde eiendom både på Gjervold og andre gårder på Tromøy. I 1639 hadde Thommes Merdø og hans medeiere fra Brekka og Bjelland blant annet pant i en hud i øvre Brekka.⁶⁹ Jørgen Merdø eide også en del av et stykke eng i øvre Gjervold og ½ hud i Jawersø (Gjessøy),⁷⁰ og Stian Merdø hadde pant i ½ hud i østre Skare.⁷¹

De fleste av oppsitterne på Merdø i 1647 eide deler av andre gårder. "Thommis Merdø" eide fremdeles ½ hud i "Øffre Breken" og en hud i Lien. Deler av disse hadde sønnen Niels Thommessen overtatt, da han i 1665-66 eide 4 ½ kalveskinn i Øvre Brekka og 1 ½ hud i Lien. Jørgen Giusøen, som må ha vært samme person som Jørgen Merdø, eide også ½ hud i Lien, og Stian Merdø eide ½ geiteskinn i Gjerrestad i 1647.⁷² Jørgen Merdø leide bort to kalveskinn til Jens Morholt i Landvik i 1647.⁷³ I 1639 hadde både Jørgen og Mattis pant i denne eiendommen.⁷⁴ I 1723 var Ole Merdø nevnt under Gjervold.⁷⁵

Strandsitterne kom fra Tromøy og ble etter hvert eiere av jord på Merdø.

Jordbruk og beite

Etter at Merdø fikk fast bosetting ble den dyrkbare jorda utnyttet til eng og urtehager. Dyrket jord ble gjerdet inne med steingjerder som beskyttelse mot dyra som beitet i utmarka. Holmene utenfor Merdø ble også brukt som beite. Her kunne dyra gå fritt uten tanke på åker og eng. I 1760 hadde Hove gård sauer på beite på merdøholmene, og også på Tromlingene og Ærøya.⁷⁶ Senere ble Merdøholmene felleseie for oppsitterne på Merdø.

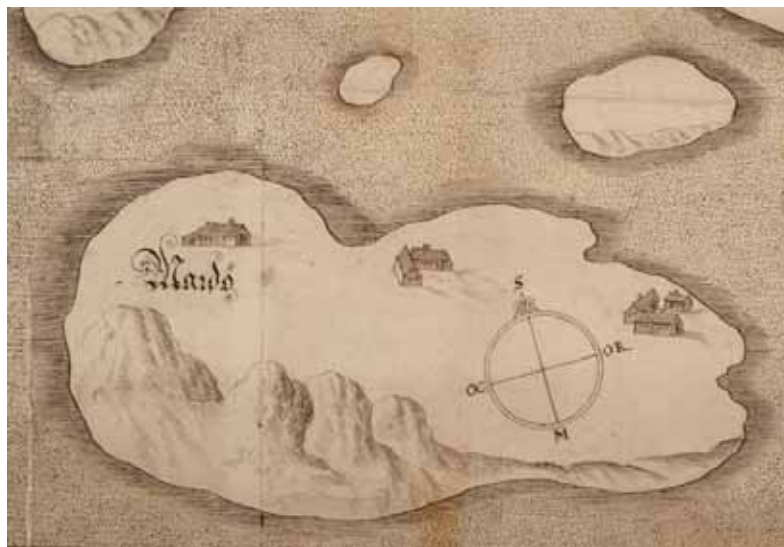

Dette kartet, Nedenes 1, ble opptegnet i forbindelse med utprøvingen av gullgruva på Hisøy, markert med "der Goldt Berge", antakelig høsten 1647 da Christian IVs skulle ha en rapport om forholdene (Nils Voje Johansen 2007, 67). På Merdø er det inntegnet tre husklynger med seks-sju hus, på Torjusholmen to og i Rægevig (med Revesand, som ikke nevnes) sju spredt bebygde hus. Begge husene på Torjusholmen har brygger, men på Merdø er det ikke tegnet inn noen brygge. Ett av husene i Rægevig har også brygge, og her er også tegnet inn en seilssjette. Tromøy kirke er misvisende plassert på vestenden av Tromøy. Sandvigen var det virkelig tettbebygde stedet på denne tiden med ca. 25 hus og en stor brygge. Vestre Færvik er markert som navn mot Tromøysund, men her er ikke tegnet inn hus, heller ikke på hele strekningen vestre Tromøy. Arendal har spredt bebyggelse på fastlandet i sjøkanten og på sine holmer. Tyholmen er kalt "Holm". På vestsiden av elva ligger Barbu jernhammer (Møllebakken), og lengre øst "Barbo Bondegaard" (Øvre Barbugård). I Kuviga er det ni hus og to sjøboder. Lengre nord ligger gårdene Høgedal, Torbjørnsbu og Strømsbu i vest og Langsæ (to bruk) i øst, og i nordøst ligger Øvre Longum og Vestre Tveiten. Merk kompassrosen hvor S = septentrio, latin: nord. Nedenes 1, Statens kartverk.

Utsnitt av kart fra 1647 fra Merdø. Her er tegnet inn veldig fjellpartier mot havet. Bebyggelsen lå ifølge dette kartet i tre klynger og lengre inn på øya enn i dag. Vest på øya er det ett hus med skorstein, og det har et litt lavere tilbygg inntil på gavlsiden, trolig et uthus. I den midtre bebyggelsen er det tegnet to store hus i vinkel, hvor ett av dem har skorstein. I den østre bebyggelsen er det tre hus, alle med skorstein. To hus ligger i vinkel. Et mindre hus, trolig et bryggerhus, ligger parallelt med det ene, slik at de danner et slags tun.

Nedenes 1, Statens kartverk.

Havet sto inn mot land på utsiden av øya. Sjøen veltet innover, og fra havbunnen rev den med seg tang og tare som drev inn på stranda. Øyboerne hadde felles tangfangstplass i Dynnevika, og tangen ble brukt som gjødsel, spesielt på potetåkrene.⁷⁷ Tang kunne også bli brukt til fôr, i tillegg til potetris, fiskeavfall og skav. Høy ble i stor grad kjøpt fra Tromøy eller andre steder utenfra.⁷⁸ Husdyr og fiske reddet folk i nødsårene.

På 1600-tallet lå skylda for dem som er nevnt under Merdø på opp til ni kalveskinn. Etter hvert ble denne redusert til seks kalveskinn, eller ½ hud.⁷⁹ I tillegg til jorda var laksefisket en viktig rettighet for eiendomsbesitterne. I 1842 beskrives det skrinne jordbruket i relasjon til det mer interessante laksefisket og også retten til å ta vrakgods, i forbindelse med oppgjør av boet etter avdøde Anders Dedekam på eiendommen med løpenr. 305:

“(...) befandt Retten Jordveien at være sandig og tør og ei at kunde ansættes til videre end til Udsæd af 1 ½ Tønde Poteter som kan afgive 4 Fold. Skov gives ikke. Derimod henhører til Bruget Andel efter Skyld i hele Gaardens Laxfiskeri og hva Indtækt der kan falde med paa Øens Kyst opdrivende Vrag eller Strandingsgods. Ligeledes hører til Bruget Andel efter Skylden i det til Mærdø henhørende Fællesskab liggende Holme, der dog mest bestaar av Fjeld.”⁸⁰

Husene Kamperhaug og Kamperhof på vestre Merdø i 2010. Vestre Merdø har den best bevarte bebyggelsen på øya, og Kamperhaug er det eneste bevarte gavlhuset her.

Foto: Odd Austarheim.

Bebyggelsen i endring

Den eldste bebyggelsen

Husene på Merdø ble bygd på den lune innsiden i nord, mot Revesandsfjorden og Tromøy, i Merdø havn. Bebyggelsen utviklet seg på tre steder; på østre Merdø, hvor Merdøgaard er bevart som museum, på midtre

Merdø, der den offentlige brygga ligger og vestover mot Nabben og Tollboden. De fleste av de eldste husene på Merdø er revet og borte. Åtte hus gikk tapt på Fram-Merdø (Midt-Merdø) i en brann i 1871.⁸¹ Fra 1600-tallet er det trolig bare tre hus igjen.⁸² Huset som senere ble tatt i bruk som tollbod på vestre Merdø, skal være oppført i 1654.⁸³ På den vestre siden av Fram-Merdø ligger et hus kalt Strandvågen (bnr. 15), som også skal være oppført omkring 1650.⁸⁴ Det samme gjelder Kamperhaug (bnr. 22) på vestre Merdø,⁸⁵ som er det eneste bevarte gavlhuset på Merdø. To gjenstående våningshus er bygd på 1700-tallet; Merdøgaard på østre Merdø (bnr. 1), oppført i årene etter 1730 av kaptein Zacharias Allewelt, og Loshuset på vestre Merdø (bnr. 30).⁸⁶ Loshuset skal tidligere ha vært et mindre gavlhus, som er blitt ombygd og påbygd.⁸⁷

Flere hus kan ha rester fra eldre bygninger. Et av disse er huset som Ole Olsen og senere Fredrik Jobsen eide på 1800-tallet i Fram-Merdø (bnr. 8), som unngikk brannen.

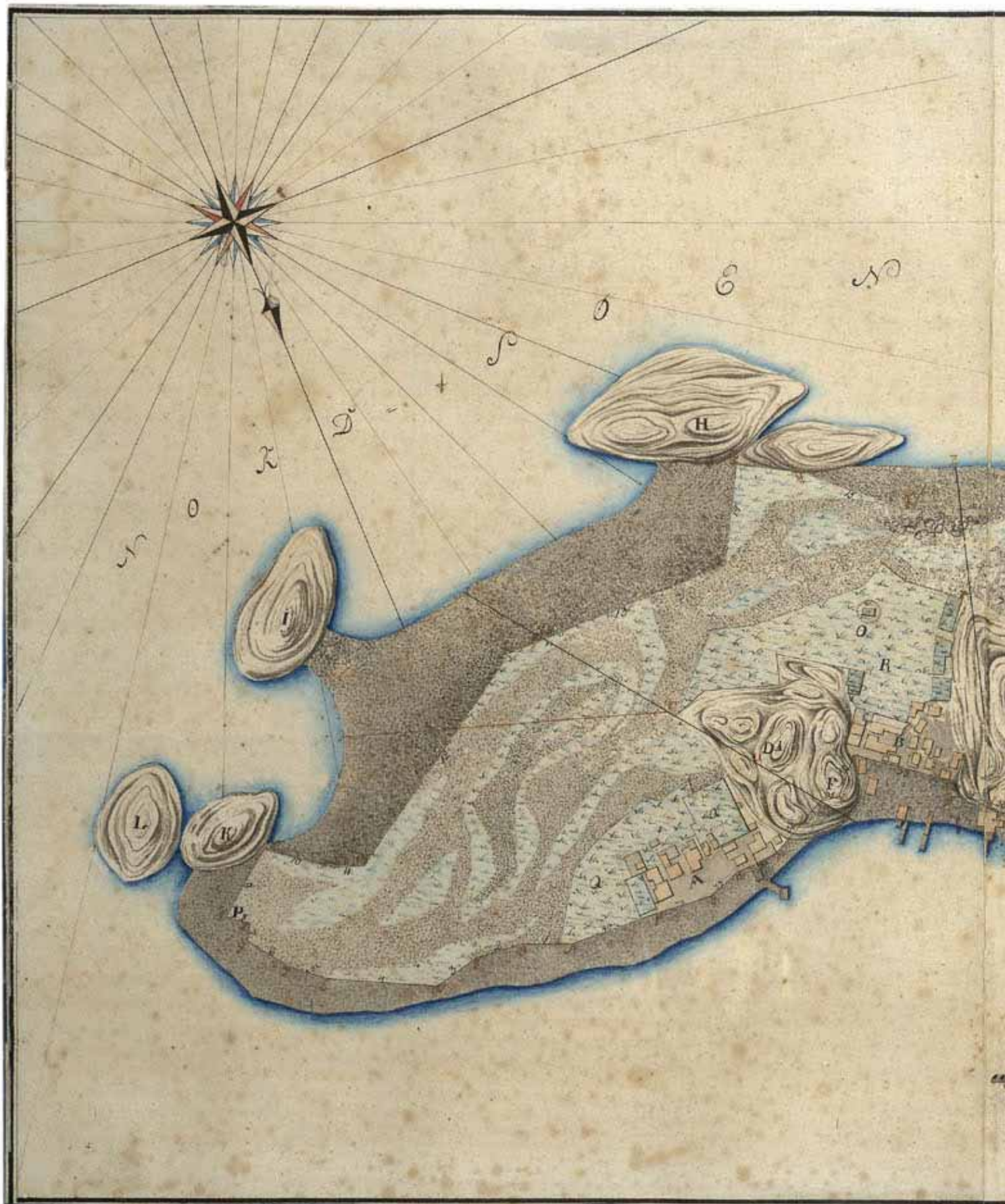
Ifølge kartet Nedenes 1 fra 1647 lå de eldste husene et godt stykke opp fra sjøen, spesielt på midtre og vestre Merdø, i motsetning til de øvrige stedene rundt fjorden, hvor bebyggelsen lå i strandkanten. Alle husene som er tegnet inn er i 1 ½ etasje, de er bygd i tømmer, og det ser ut til at taktekkingen er av bord.

Bebyggelsen inntegnet på kartet fra 1647 kan ikke betraktes som en nøyaktig gjengivelse av forholdene. Senere skiftemateriale viser at her, naturlig nok, også var sjøboder og brygger, noe som ikke er tegnet inn på Merdø på dette kartet.

“oppbygget til Stuue-Huusveggen Eet Bryggerhuus”

Huset til Stian Gundessøn d.y., som sto på tomte hvor Merdøgaard senere ble bygd, er beskrevet i et skifte fra 1709.⁸⁸ Stian hadde kjøpt et gammelt hus på Merdø av Christopher Jørgenssøns arvinger for 100 riksdaler i 1698. Stians hus hadde godt tegltak og god kledning. Foran inngangen til huset var det en sval av bord med to små spiskammers, ett i over- og ett i underetasjen. Huset hadde stue med jernkakkelovn, kjøkken med skorstein og en innelukket skapseng mellom stue og kjøkken. Over stuen var et kott med skorstein, over kjøkkenet et lite rom, begge brukt som soverom, og over var det loft. Denne planløsningen tyder på at det er snakk om et gavlhus, en husstype som sammen med Nedenes-huset var en vanlig husstype i hele distriktet.⁸⁹ Til eiendommen hørte halvparten i brygge og bolverk ut til sjøboden. Bryggerhuset er beskrevet slik: “ved dend Østre Siide af Huuset, oppbygget til Stuue-Huusveggen Eet Bryggerhuus tegt med Bord og Hoener, hvor udi Skoorsteen, Baggerovn og 1 Stoer Indmuured Gryde paa 1 Tønde, over Bryggerhuset Eet lidet øde Lofft.”⁹⁰

Neste side: Kart over Merdø 1799 av Thomas Bast Flinthrough, som var i Arendal for å regulere byen etter brannen i 1798. Merk kartets nordpil. Skog er ikke markert, noe som forteller om tidlig hogst og beite. Her er fjell og “Søe Holmer” på utsiden (i sør), mot øst og rundt Dynnevik og på øyas vestre og østre del. På de to høydene Huseberget/Østre Valen og Vestre Valen er “Warder på Øens høyeste Stæder”. Enkelte steder sør på øya har “Steenhobe, eller Røyser”. “Enge eller Gres Hauger” er markert innimellom sandbankene på østre Merdø, rundt bebyggelsen på østre Merdø, på Grønnevold og ned til utsiden ved Lakseberget og ved Myra, Storekjær (“Waaad Myhr”) og på Gravene. Mange steder var det inngjerdede urtehager. Det ser ut til at rullesteinsområdene utgjorde større arealer enn i dag og at fjæra var avgrenset fra engområdene med gjerder. Vest på øya er “Søefarendes Kirkegaard eller Grav Plads” markert, brukt til fremmede sjøfolk. “Rudera af et gammelt Kloster” er markert på enga midt på øya. Dette bygger på en muntlig tradisjon. Det fortelles også at det ble brukt stein fra klosteret på Merdø i Tromøy kirke. Den muntlige tradisjonen om et kloster på Merdø er ikke bekreftet av andre kilder. Det har imidlertid vært kapell i Hesnes, Ny-Hellesund, Flekkerøy havn og Ulvøysund. (Wikander 1985, 49). Tradisjonen kan kanskje også ses i sammenheng med stedsnavnet Marikov (av jomfru Maria), som finnes flere steder langs kysten, også ved Hove på Tromøy.
AAM.M.0126.

GEOMETRISK KART

OVER

Den Mardde kaldet & Møl fra Arendahl beliggende, som i anledning af een af Dens Beboere, Capitain Jacob Larsen, der byskædte sig sin andel i Den Separat udbyttel fra bemelte Der øvrige Beboere, er optaget den 23de Julij 1799. af Thomas Bast Flinshouge.

Tegnenes Bemærkning.

- Hus & Tomter.
- Bruggør til Søen.
- Uder Hæuger.
- Eng, eller Gred. Hæuger.
- Ruder af et ommelt Kloster.
- Seejærendes Kirkegaard, eller Grav Plads.
- Warden paa Dens høieste Stader.
- Waad Mjær.
- Fjeld, og See Helmer.
- Fieru, eller Strand draget, langs See siden, samt Sand Bænker.
- Steen hobe, eller Røpser.
- Eng bund.

SCHALA.

Indelt i Delmalt Maal udi Danske Fod, hver til 12 Danske Tommer.

Strandvågen (bnr. 15) mellom midtre og vestre Merdø. I dette området var det at los Tønnes Aanonsen slo seg ned på slutten av 1700-tallet. I 1801 var det hans enke, Inger Jensdatter, som bodde her med sine voksne sønner Cornelius og Nils Aanon. De arbeidet henholdsvis som røyert på Tollboden og som matros. I et annet hushold bodde den eldre sønnen Jens Taarup Tønnessen d.e. med kone, losdatteren Gjertrud Jacobsdatter og de to små sønnene, Tønnes og Jacob på ett og tre år. Jens Taarup var los som sin far, og både Tønnes og Jacob ble los.

Foto: Hilde L. Austarheim, AAKs.

Huset hadde bordtak, i likhet med husene på kartet fra 1647, og bryggerhuset hadde fått bakerovn.

Fra strandsitternes uthavn til skippernes uthavnssamfunn

Thomas Bast Flinthough tegnet kart over Merdø i 1799 i forbindelse med at Jacob Larssøn, som hadde kjøpt flere eiendommer på Merdø i tillegg til sin egen gård, tok initiativ til utskifting av jorda for å samle eiendommen sin.⁹¹ Flinthough holdt på med regulering av Arendal etter bybrannen i 1798. Jacob Larssøn møtte imidlertid stor motstand når det gjaldt dette. I 1798 og 1799 ble det inngått forlik mellom oppsitterne på Merdø etter tvister om lakserett og laksefiskeri ved holmene og om gjerder og beiterett i den felles utmarka.⁹² Utsiftingen ble gjennomført først i 1833, etter Jacob Larssøns død. Kartet er topografisk med betegnelser for landskapsformer som fjell, strand, enger og inngjerdede hager.

Flinthougs kart gir et helt annet bilde av samfunnet på Merdø, enn kartet fra 1647 med de tre små bebyggelsene. På disse 150 årene hadde bebyggelsen økt fra seks hus til omkring 40 hus. Det var fremdeles tre hovedbebyggelser i 1799; i øst, midt på øya og i vest ved Nabben, med et par hus mellom den midtre og vestre bebyggelse, slik det også er på kartet fra 1786, gjengitt i begynnelsen av artikkelen. Husene ligger i noe avstand fra stranda med sjøboder foran og fjøs og løer inntil engearealene. Kartet viser at det var fjell mellom vestre Merdø og bnr. 11 (eiendommen vest for Strandvågen, bnr. 15) og at også Huseberget skilte bebyggelsen på østre Merdø fra bebyggelsen på den midtre. Det må ha gått stier her før det ble anlagt bedre gangveier. Omtrent samtidig som Flinthougs kart ble tegnet og folketellingen i 1801 ble opp-

Silhuett av skipper Jacob Larssøn (1746-1820) på Merdø. Jacob Larssøn var aktiv innen eiendomshandel på Merdø. Han ønsket å samle eiendommen sin ved utskifting, men dette ble ikke gjennomført før etter hans død. AAM.083b

tatt, i september 1801, hadde Merdø besøk av islendingen Finnur Magnusson (1781-1847), som malte sine inntrykk av øya. Han malte tre akvareller som viser hver av de tre bebyggelsene. Akvarellene viser også at det hadde foregått en storstilt oppsamling av kapital, som hadde gitt seg utslag i store hus, flere i 2 ½ etasje. Bakgrunnen var naturligvis sjøfarten.

Kartet fra 1799 viser husene med inngjerdede hager, enger og brygger på nordsiden av øya. På østre Merdø lå husene i et samlet hageområde tydelig skilt fra “Fieren, eller Stranddraget, langs Søsiden, Samt Sandbanker” og engene. Det samme gjelder de fleste av husene på midtre Merdø, men tre hus ligger nede i strandområdet. De fleste av husene på vestre Merdø lå ute i strandområdet på Nabben, et par også oppå berget, og et par ute i engområdet.

Om vi sammenligner kartet og akvarellene, ser vi at det er adskillig flere hus på kartet enn på akvarellene. Kartet gir nok i utgangspunktet en riktig gjengivelse av forholdene som hadde betydning for den ønskede utskiftningen, selv om det ikke er målriktig. Maleren Finnur Magnussons perspektiv har vært fra fjorden i nord, og han har malt det han så derfra. Husene kan ha blitt skjult bak hverandre, og enkelte hus kan også ha blitt utelatt. Akvarellene viser stor variasjon i fargebruk på husene og skuter som ligger ankret opp ute på fjorden.

Også folketellingen fra 1801 viser at øya med strandsittere hadde vokst til et uthavnsamfunn. I 1801 var det 125 beboere i 25 hushold her.⁹³ Åtte av oppsitterne på Merdø eide jord, og elleve var jordløse husmenn. Både losoldermannen, de fleste av losene, en “røyert”, fiskeren og skolelæreren er betegnet som jordløse husmenn. Alle skipperne, to sjøfolk og én los eide jord.⁹⁴ Det var denne gruppen som hadde mulighet til å spare opp kapital. Skipperne hadde tatt del i oppgangstidene i sjøfarten. Foruten god lønn og utbytte som partredere, hadde de spesielle ordninger for tilleggsutbetalinger. De hadde også mulighet til å ta med utenlandske varer hjem, som porselen, silkestoffer og krydder, som også kunne selges hjemme. Husene deres ble innredet med møbler og innbo som

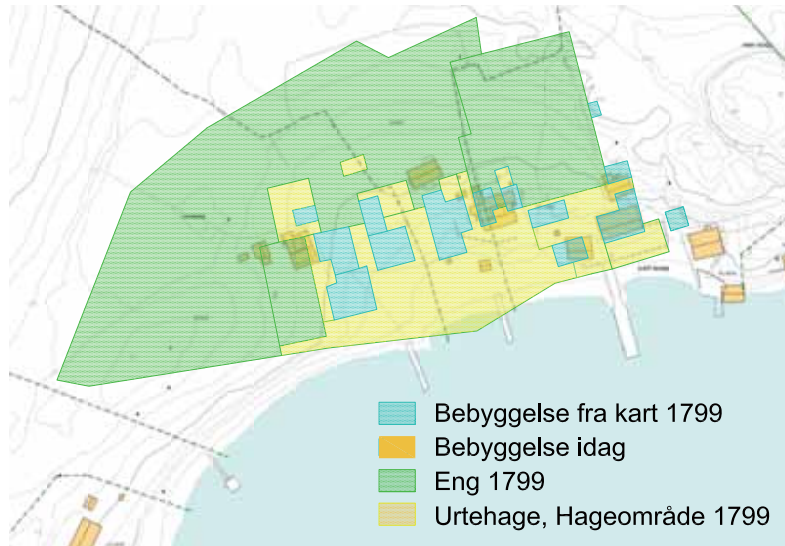
Forsenkninger i terrenget og rester etter gamle murer på eiendommen Melleren øst for Merdøgaard, fotografert våren 2011. I dette området var det tidligere flere bygninger.

Foto: Hilde L. Austarheim, AAKs.

På dette kartet er det tatt utgangspunkt i Merdøgaards våningshus på dagens målriktige kart og lagt omriss av husene fra det gamle kartet fra 1799 oppå. Det nye kartet er snudd opp-ned, slik at det samsvarer med det gamle kartet, og derfor står navn og gårds- og bruksnummer feil vei. Dette viser da en tilnærmet plassering av de gamle husene i dagens landskap. Eksisterende bebyggelse i dag, er markert med gult, mens de gamle omrissene av hus er skravert blått. Dagens sommerhus på Melleren ligger der det tidligere var inngjerdet eng, og to sammenbygde hus lå lengre vest mot Merdøhus og Merdøgaard. Det har ikke vært mulig å gjøre noe tilsvarende for den midtre og vestre bebyggelsen, da kartet fra 1799 er for unøyaktig for disse delene av øya. Kart: Kjell-Olaf Gulbrandsen, AAKs.

var kjøpt i utlandet eller kopiert i tidsriktig stil av lokale håndverkere. Skipperne, og også byborgerne, lånte ut penger til dem som kjøpte eiendom og hus.

Østre Merdø

På Flinthings kart ligger Merdøgaards hovedbygning (med vinkel), fjøs og sjøbod, som i dag. Det ligger også et mindre hus vest for våningshuset på Merdøgaard.⁹⁵ På akvarellen "Mardow no 1", gjengitt helt framme i artikkelen, kan dette huset være skjult bak berget, som gikk lengre ut mot stranda enn i dag. På kartet ligger videre et hus rett bak sjøboden. Dette må ligge på eiendommen som senere ble kalt Merdøhus, som ble kjøpt til Merdøgaard i 1761 av Ole Larssøn Dahll. Til huset ligger et uthus og en liten inngjerdet hage. Dette er også skjult på akvarellen.⁹⁶

Utsnitt av Thomas Bast Flinthings kart fra 1799 over østre og midtre Merdø. Østre Merdø hadde mange hus tidligere. I dag er det bare de tre husene på bnr. 1 Merdøgaard, som er bevart. Våningshuset på Merdøgaard har vinkel. Sjøboden ligger øst for våningshuset og fjøset rett bak våningshuset, som i dag. Tre sammen-satte hus ligger øst for Merdøgaard. Det østre av disse går lengre fram mot stranda enn de andre og det består av to hus. Det lille huset i hagen bak må være fjøset. Det midterste huset består også av to sammenbygde hus. Det bakre bygget går ut i en inngjerdet hage og var trolig et fjøs. Det vestligste av disse tre husene består bare av ett hus med et lite utbygg mot vest og en liten inngjerdet hage helt inntil. Uthusene ligger litt inn i det store inngjerdede engområdet bak Merdøgaard. AAM.M.0126.

Øst for Merdøgaard ligger tre større, sammensatte hus, både på kart og akvarell. Alle tre har gavlen mot sjøen, og de har 2 ½ etasje. Disse husene må være eldre enn Merdøgaards våningshus, som er lagt med langfasaden mot sjøen. Dette huset ble bygd i årene etter 1730 og erstattet et eldre gavlhus på eiendommen, Stian Gundessøns hus. Det østligste av disse tre gavlhusene (til venstre) ligger lengre fram og er lavere enn de to andre. Huset hadde to skorsteiner, noe som kan tyde på at det her var et tilbygd bryggerhus.

Det er også verdt å merke seg at Merdøgaards våningshus er framstilt med valmet tak, i likhet med det store huset på vestre Merdø, som senere ble brukt som tollbod. Disse husene, som begge er fredet, har i dag saltak.

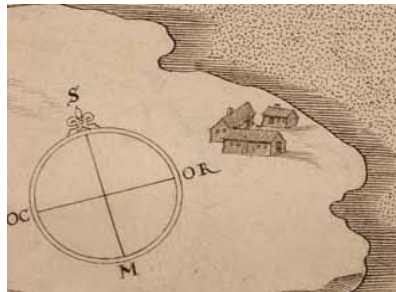
Midtre Merdø

Det ser ut som om hovedbebyggelsen i 1799 lå atskillig lengre fra stranda enn dagens bebyggelse. I den østre delen av bebyggelsen (til venstre) lå noen større hus, og i den vestre delen lå det mange mindre hus. Noen av disse, som ikke gikk med i brannen i 1871, kan senere ha blitt påbygd. Tre hus lå i strandbeltet øst for bryggene. Det ene av disse lå helt nede ved den østre brygga, og må ha vært en sjøbod.

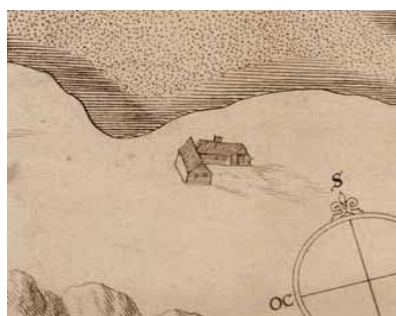
Det er vanskelig å finne samsvar mellom kartet fra 1799 over midtre Merdø og akvarellen "Mardow no 2". På akvarellen ligger to brune hus

Finnur Magnússons akvarell "Mardow No 2" i 1801 viser øyas midtre bebyggelse. Til venstre ligger to brune hus med røde, skjevrøstede tak, uten inntegnede vinduer. Det venstre har skorstein, og var nok et våningshus, mens det høyre må ha vært en sjøbod. Bak denne ligger et stort, brunt hus med to etasjer, rødt tegltak og med antydning til vinduer. Huset har to skorsteiner, noe som tyder på at dette er et våningshus med bryggerhus. I midten er tegnet tre hus med 2 ½ etasje med gavlen mot sjøen. Fargen på disse husene er lys brun og rød fiolett. Det midterste er svært skissemessig tegnet, mens de to på hver side har vinduer, det venstre også skorstein. Foran ligger et hus i én etasje mot sjøen, antakelig en sjøbod. Til høyre ligger nok et stort, brunt hus med to etasjer og med tegltak. Også dette huset har to skorsteiner, og kan da inneholde bryggerhus.

Foto: København, Det Kongelige Bibliotek, Ms. Additementa 514, 4to.

Bebyggelsen på østre Merdø tegnet på kart fra 1647. Her er tre hus rundt et tun, som alle har skorstein. Huset som ligger mot sør er delt på midten vertikalt, har fire vinduer i langveggen og dør i gavlen. I rett vinkel med dette ligger et hus med to vinduer i gavlen og dør på langsiden mot den andre gavlen. Det minste huset har dør og to vinduer i vegg mot tunet og to vinduer i gavlveggen. Kan dette ha vært et bryggerhus? Ett av husene på østre Merdø må ha tilhørt Jørgen Pederssøn, som hadde eiendom både på Tromøy og Gjessøya. Han overlot huset til sin sønn Christopher. Christophers arvinger solgte det igjen til Stian Gunderssøn d.y. i 1698. Nedenes 1, Statens kartverk.

Utsnitt av kartet fra 1647 som viser bebyggelsen på midtre Merdø, som består av to hus. Nedenes 1, Statens kartverk.

vest (til høyre) for Huseberget helt ned mot sjøen, med røde tegltak. Det østre av disse husene er sannsynligvis et våningshus og det vestre må være en sjøbod. Dersom vi tar høyde for stor grad av unøyaktighet og ulikt perspektiv, kan kanskje kartet tolkes dit hen at de to østre husene nede i strandbeltet er de samme som er tegnet inntil Huseberget på akvarellen. Bak disse to husene ligger et stort hus med to etasjer, som ligger skrått i forhold til de andre husene. På kartet ligger et retangulært hus lengre bak og mot øst, men dette har en annerledes plassering. Videre ligger tre brune hus i 2 ½ etasje med gavlen mot sjøen på akvarellen. Det østre av disse har et lavere tilbygg foran, trolig en sjøbod, som er markert helt nede ved brygga på kartet. På kartet er det tegnet inn forholdsvis små hus bak bryggene.

Både på kart og akvarell ligger et stort, markant hus i vest (til høyre). På akvarellen er dette et lys brunt, toetasjes hus med fire vinduer i hver etasje og langfasaden mot sjøen. Huset har fjellknaus på begge sider og brygge foran. På kartet (i skjøten) ligger huset helt nede i strandbeltet og har et utbygg mot vest, så formen på huset stemmer ikke med utformingen huset har på akvarellen.⁹⁷

Vestre Merdø

Kartet fra 1799 viser et stort, retangulært hus midt på Nabben, og akvarellen fra vestre Merdø, "Mardow No 3", viser et stort, hvitt hus på Nabben med rødt, valmet tak. Dette må være den senere Tollboden.⁹⁸ Denne bygningen er i dag kortere og har saltak. Det gamle gavlhuset Kamperhaug må være huset på akvarellen bak til høyre. På kartet må dette være den veldig smale bygningen til høyre i engområdet med et lite tilbygg bak. Utover dette samsvarer heller ikke 1799-kartet og akvarellen så godt på vestre Merdø. Akvarellen viser bare fire hus, mens kartet viser ti hus.

På akvarellen er inntegnet et stort, okergult våningshus med langfasaden mot sjøen, mellom Kamperhaug og Tollboden, helt nede ved sjøen. Her er det ikke noen bebyggelse i dag. Kartet viser en annen struktur på bebyggelsen. Loshuset på Nabben og det senere Christensens hus eller et tidligere hus på denne eiendommen (bnr. 17) kan være de to kvadratiske husene i strandbeltet på kartet, og de må da være skjult bak Tollboden på akvarellen. I dag går veien mellom Tollboden og Loshuset, men i 1799 var det et skille mellom dyrket mark og stranden, som gikk mye lengre opp fra sjøen enn i dag.

På den andre siden av bukta (mot øst) viser kartet et hus med inngjerdet hage inntil på baksiden, ovenfor den bratte stranda hvor brygga ligger. Dette må være huset som er tegnet inn på østsiden av bukta på akvarellen. Huset har et tilbygg i langs hele fasaden. I dag har denne eiendommen bnr. 11.

Utsnitt av Thomas Bast Flinthougs kart fra 1799 over den vestre bebyggelsen på Merdø. Tollboden med uthus ligger fremst på Nabben. Nordvest for dette ligger et noe mindre hus. Bak det store huset (mot sør) ligger et langt hus med flere små utbygg. Deretter ligger to tilnærmet kvadratiske hus og to hus i engområdet mot fjellet med en liten fjellhøyde imellom. Sørvest for disse er det tre små, inngjerdede hager. På hver side av Nabben er det en brygge med hvert sitt avlange hus, som må være sjøboder. Gavlhuset Kamperhaug må være det smale huset bak til høyre, mens Kamperhof, som i dag ligger tett inntil Kamperhaugs vestre side, ikke er markert verken på kart eller akvarell, og må være bygd senere.

AAM.M.0126.

Bebyggelsen på Merdø utviklet seg langs den lune Merdø havn. De første husene lå noe lengre opp fra stranda enn den senere bebyggelsen. Utover 1700-tallet ble overskuddet fra den stadig viktigere sjøfarten investert i større hus i flere etasjer, bl.a. gavlhus og hus av nedenes-typen. I tillegg var her bryggerhus, fjøs/løer, sjøboder og brygger.

Næring i uthavnene og privilegerte bynæringer

Fiske, losing, skyss og handel

I Landkommisjonens oversikt fra 1661 nevnes seks næringsdrivende på Merdø. Én var styrmann, en annen drev gjestgiveri, og flere drev med losing, fiske fra båt, skyss og "Ringe handell". Niels Andersson "bruger Iblant med Schibe at Ind løbe, Och fisker med en Baad (...)". Han drev også med litt handel. Stian Gundersson "Haffue Ingen Næring uden en faffn wed, Roer med Schibsfolck og fisker med en baad." Peder Jørgensson Merdøe (...) Haffuer ingen brug uden fiskerie med en Baad. Og iblant hand Løbe et Schib ind." Guttorm Mathiassøn var styrmann og seilte til Ålborg, og han fisket også. Niels Thommessøn var ikke hjemme og drev også litt handel. Med unntak av gjestgiveren "Giert Søffrenssøn Merdøe" er de alle kalt strandsittere, selv om det framgår at de eide grunn. Gjert var gift og hadde en arbeidspike som het Torbjørg ("Thorbør"). Han eide $\frac{3}{4}$ kalveskind i Merdø og hadde 140 riksdaler i formue.

I manntallet fra 1701 står det om Merdø at alle mannfolk enten er

Utsnitt av kartet fra 1647 som viser bebyggelsen på vestre Merdø, som består av ett hus.

Nedenes 1, Statens kartverk.

"Mardow No 3", akvarell av Finnur Magnusson datert 16. august 1801, som viser vestre Merdø. Den store, hvite bygningen i to etasjer med to piper må være huset som ble tollbod, midt på Nabben. Loshuset og hus på bnr. 17 må være skjult bak dette huset. I vest ligger et stort, okergult hus med langfasaden mot sjøen. Det har 2 ½ etasje og seks vinduer i fasaden. Både dette huset og Tollboden har rødt tegltak, mens de øvrige husene har bordtak. Gavlhuset i bakgrunnen må være Kamperhaug. Huset på den andre siden av bukta må være eiendommen hvor los Jacob Didriksen med familie holdt til (bnr. 11). Helt til høyre ses en brygge. Bak troner Vestre Valen med et sjømerke, stang med kost festet i varder.

Foto: København, Det Kongelige Bibliotek, Ms. Additementa 514, 4to.

sjøfolk eller loser. Her er ikke oppgitt yrker med unntak av en sønn som var i marinen. I 1801 var det 57 menn og gutter og 68 kvinner og jenter på Merdø. Av kvinnene var 20 gifte, her var hele elleve tjenestejenter, tre voksne, hjemmевærende døtre og fem enker. Tre av dem ble forsørget av familien, to forsørget seg med dagarbeid, og den ene av disse ble betegnet som fattig. Av mennene var det sjøfolkene som dominerte, foran lostjenesten og tolltjenesten. I tillegg var en fisker og en skoleholder her.

Det tidlige næringslivet var dominert av service og kontroll overfor skutene, lokal skutefart og arbeid i handelsflåten.

Strid om rettighet til handelen

Næringsvirksomheten i uthavnene hadde stadig en utfordring i forhold til de borgerlige, privilegerte bynæringene. Myndighetene ønsket å samle all handel i byene, for lettere å sikre seg toll og avgifter. Bare borgere av en kjøpstad hadde rett til å drive næring innen handel og håndverk. Både handelsfolk, håndverkere og også skipperne måtte løse borgerbrev i den byen de hørte til, selv om de bodde et annet sted. Småskutefarten mellom Nedenes og Jylland stred mot disse lovene, men ble ansett som så viktig at den ble legalisert på visse vilkår, blant annet i 1586 ved Nedenesprivilegiene.⁹⁹ Skipperborgere både i Arendal

og i områdene utenfor hevdet at deres borgerskap ga dem hjemmel til regulær handelsvirksomhet.¹⁰⁰

I 1641 ble byen Christianssand opprettet av Christian IV. Alle fetevarer og trelast i tre mils avstand fra byen skulle føres dit, og Mandal, Arendal og Østerrisør skulle bare være ladesteder for tømmer. En del utenbysboende løste borgerbrev i Christianssand. I 1686-88 fikk borgerne utenfor Christianssand påbud om å flytte inn til byen, og mange ble tvangsflyttet. Det ble fastsatt omfattende restriksjoner og straffetiltak som skulle gjøre det umulig for borgerne som drev handel i uthavnene, å ikke flytte til Christianssand, og det ble truet med konfiskasjon av husene deres.¹⁰¹ Borgerne i Mandal, Arendal, Flekkefjord og Østerrisør fikk likevel foreløpig slippe å flytte mot å betale dobbel skatt. Byprivilegiene ble også innskrenket igjen på grunn av faren for kornmangel i Sør-Norge og tømmermangel i Jylland.

Kongen var også svært lempelig overfor de tre skipperne som drev handel og som hadde søkt om fortsatt å få bo i Nedenes i 1698. Dette gjaldt Oluf Torkildsen Løvoll, Oluf Nilsen Merdøy og Brynill Hansen, trolig også fra Merdø.¹⁰² Kongen befalte stattholderen å pålegge magistraten i Christianssand å fortsatt la dem få bo i Nedenes. Det ble bl. a. framholdt at de hadde rettigheter fordi de var innrullert.¹⁰³ Sjøfolk ble innrullert i marinen med tanke på mobilisering, og da en tjeneste i marinen var mye dårligere betalt enn i handelsflåten, fikk disse visse fordeler når det gjaldt borgerskap og skatt.¹⁰⁴

Merdøgaards sjøbod er satt sammen av gjenbruksmaterialer. Mange av stokkene har innhogg for bjelker og andre spor som viser dette. I salteriboden i 1. etasje er det også rester etter dekormaling på noen av stokkene. Denne består av deler av forskjellige dyrefigurer som enhjørning, svin, drage, rev og ulv i tillegg til blomster og trær (Ruth Hamran, guideheftet for Merdøgaard). Når sjøboden ble satt opp midt på 1700-tallet var slik dekor umoderne og stokkene i dette huset ble plassert vikårlig og uten hensikt å få figurene fram igjen. Stokkene må tidligere ha vært en del av salen i et våningshus. Foto: Karl Ragnar Gjertsen, AAKs.

Sjøboden på Merdøgaard er laftet av tømmer i to etasjer og har innkledde svalganger både på langsiden og på gavlsiden. Taket er assymmetrisk, i likhet med taket på hovedbygningen, det vil si at det er midtstilt over den laftede delen og forlenget ut over svalgangen. Sjøbodene var viktige hus i uthavnene, da det meste av den hjemlige næringsvirksomheten var knyttet til sjøen. Her ble utstyr til båtene, seil og fiskeutstyr oppbevart og reparert. I første etasje er også en rullebod for tøy og en salteribod for kjøtt og fisk. I andre etasje er det store korn- og melbyrer og en håndkvern. Bare et fåtall sjøboder av denne typen er bevart i dag. Foto: Karl Ragnar Gjertsen, AAKs.

Maleri av Fredrik IV av Benolt de Coffre. I 1704 var Fredrik IV på besøk i distriktet og kom også ut på Merdø. Arendal ønsket å oppnå byprivilegier, og kongen med følge inspiserte området. Kongens fetter, Ulrik Fredrik Gyldenløve (1638-1704), var i følget sammen med grev Ahlefeldt fra Larvik. Gyldenløve skrev om besøket i sin dagbok: "Om ettermiddagen reiste jeg med grev Ahlefeldt ½ mil fra byen for å se en havn, nemlig Merdø." Kongen reiste også ut til Merdø. (Birger Dannevig 1973, 23-24). Foto fra Wikipedia.

Skipper Jørgen Andersen (1792-1854) var første gang gift med Birgitte Nielsdatter (1795-1835), datter av Niels Jensen og Karen Osmundsdatter på Merdø. De hadde sønnene Niels Andreas, Hans Ellef, som senere overtok eiendommen, Christen og Anders. Jørgen Andersen giftet seg igjen i 1836 med Birgittes kusine (på bildet), Petronelle Christine Jensen (1797-1879), datter av Christen Jensen og Nancy Evans. Petronelle overtok ansvaret for barna og husholdningen. Familien holdt til i et stort hus på Fram-Merdø. Som enke opplevde "Madam Andersen" at huset brant ned. Det ble bygd opp igjen og lagt litt lengre inn på tomte, slik som også nabohuset i øst, som tidligere var eid av Jørgens bror Anders Andersen. Begge foto fra Per Steffensen/AAks.

Kampen om rett til å drive handel foregikk også mellom kjøpstaden Thisted på Jylland og sandskuteskipperne, som drev handel mellom Jylland og Agder. I 1640 ble Mattis Nielsen fra Merdø anklaget for å ha forbrudt seg mot Thisteds privilegier ved ulovlig skutehandel. Han måtte love "aldrig efter denne dag med min skude eller kjøbmandshåndtering at bruge mig eller lade mig bruge udi Thisteds bys friheder imod deres privilegier eller kongelige mandater."¹⁰⁵

Kjøpstaden Arendal vokste fram rundt utløpet av Nidelva, etter at den kystnære skogen var uthugd. Tømmeret ble fløtet ned Nidelva fra et stort oppland. Det gamle ladestedet fikk byprivilegier i 1723, og tok dermed over som handelssenter etter Kristiansand, Skien og Tønsberg og ble knutepunktet mellom tømmerfløtingen fra innlandet og markedene ute. Uthavnene hadde likevel en viktig funksjon som nødhavn, ventehavn og los- og tollstasjon.

Etter at Arendal fikk byprivilegier ble handelskonfliktene mer lokale. I 1761 fikk borger av Arendal, Christian Toldorph på Gjessøya,¹⁰⁶ kongelig bevilling til å forsyne "Landets egne saavelsom fremmede innkommende skip der paa havnen" med bl.a. øl og brød. Samme år ble bevillingen utvidet til også å gjelde Merdø, Sandvigen og Revesand.¹⁰⁷ Toldorph gikk til rettsak i 1790 mot en av losene, som hadde forsatt med sin handel. Etter behandling i flere instanser støttet kongen losen, da losene hadde hevd på denne handelen fra "umindelige tider!"¹⁰⁸

På grunn av skipenes behov for forsyninger ble det tillatt for byborgere som hadde privilegiebrev å selge proviant og nødvendig utstyr til skipene når de lå i uthavnene.¹⁰⁹ Fra slutten av 1700-tallet hadde myndighetene et mer liberalt syn på handelen. I 1842 og 1857 kom nye lovbestemmelser som opphevet kjøpstadenes handelsmonopol.

Bakerovnen i bryggerhuset på Merdøgaard. Bakerovner ble utbredt på Agderkysten i løpet av 1600-tallet. Bryggerhusene var først egne, små hus og senere bygd inntil innhuset, gjerne i vinkel. Om Stian Gundessøn d.y. sitt hus heter det i skiftet fra 1809: "oppbygget til Stuue-Huusveggen Eet Bryggerhuus tegt med Bord og Hoener, hvor udi Skoorsteen, Baggerovn og 1 Stoer Indmuured Gryde". Fra slutten av 1600-tallet ble bryggerhuset en integrert del av våningshuset, med felles svalgang og tak, som her på Merdøgaard.

Foto: Karl Ragnar Gjertsen, AAKs.

Til kjøpstaden Arendal

Folk fra uthavnene var med på å bygge opp kjøpstaden Arendal. Av kjente, tidlige byborgere var Hans Herolfsen fra Gjessøya/Sandvigen og etterkommere etter Gunleg Ellefsen Havsøen. Dette gjaldt også to av sønnene til Søren Thommessen Regevig (ca. 1606-1684), som igjen var sønn av Thommes Merdø. En av dem, Christopher Sørensen (født 1628), var en av tre strandsittere som drev handel i Rægevig i 1661, og han hadde borgerskap i Christanssand. Han og broren Hans Sørensen Tysch (1631-1702), flyttet fra Rægevig inn til Arendal og var av de første som bygde opp byen. De bygde husene sine på henholdsvis den nordre og søndre delen av Langbryggen.¹¹⁰

Christopher var skipper, skipsreder og trelasthandler og var gift med Maren Ellefsdatter (1645-1728), datter av Ellef Gunlegsen Havsøen og Inger Thomasdatter Merdø.¹¹¹ Hans var gift med Marens søster Karen (1642-1713), og en tredje bror Anders (født ca. 1637) var gift med en tredje søster fra Havsøy; Kirsten Ellefsdatter (ca. 1640-1699).¹¹²

Merdø kro

Guds Fortørnelse ved Drukkenskap og Drab

Vertshusdrift ble gjerne kombinert med ulike typer handel, og også med losing. I 1607 kom Christian IV seilende skipsleia til Mandal, Nedenes og Lister len, da kongen ønsket å redusere antall kroer. Oppfatningen var at kroene førte med seg fyll og voldelige handlinger. Bare et fåtall kroer skulle få fortsette sin drift her, på navngitte steder langs kysten, bl.a. på Merdø. De øvrige var to kroer på Flekkerøy, én i Vester-Risø (Mandal),

Christian IV (1577-1648) av Danmark og Norge besøkte Merdø i 1607 i forbindelse med en reise til Mandals, Nedenes og Listers len. Her ville han stenge kroene for å hindre drukkenskap og drap. Merdø kro var en av flere kroer i Nedenes som fortsatt fikk drive sin virksomhet. Maleri av Pieter Isaacs. Foto fra Wikipedia.

Sjakkbrett og brikker fra Agathe Haemmerlé (1844-1922), som var av Larssøn-familiens danske familiegren og eide Merdøgaard i perioden 1902-1917. Foto: Karl Ragnar Gjertsen, AAKs.

to i Øster-Risø (Risør) og én i Grimstad. Lensmannen var den som skulle ha “flittig og grangivelig Indseende med, at ingen saadanne Krohuse der i Lenene imod denne vor Mandat og Forordning herefter bliver holdet (...)” Befalingen fra kongen til lensmannen over Mandals, Nedenes og Lister len om å avskaffe “Kroerhuse” (på noen få nær), er datert Stavanger 8. august 1607:

(...) at eftersom vi naadigst komme udi Forfaring, hvorledes udi Mandals, Nedenes og Lister Lene her udi vort Rige Norge sig stor Uskikkelighed skal begive formedelst et stort Antal Kroerhuse, der sammesteds paa Landsbyerne skal holdes, hvorved den gemene Mand gives Aarsag til stor Guds Fortørnelse ved Drukenskab, Drab og udi andre Maade tidt og ofte (desværre) begaaes; da, paa det saadan Uskikkelighed maa herefter aldeles blive afskaffet, ville vi hermed strengeligen og alvorligen have forbudet nogen, det være sig vore og Kronens Tjenere eller andre, der udi Lenene nogen Kro efter denne Dag at holde, saafremt de ikke derfor tilbørlig Straf ville have at forvente, undertagendes disse efterskrevne, som ere: udi Flekkerø 2 Kroer, udi Medø (Merdø?), udi Vester-Risø, udi Øster-Risø 2 og udi Grimstad 1 Kro.¹¹³

En må imidlertid også her stille spørsmålet om denne tidlige kroa var lokalisert på selve øya Merdø eller på et annet sted i det store området som ble kalt Merdø. Utover 1600-tallet fikk flere vertshus i uthavnene kongelig privilegium.¹¹⁴ I 1661 var gjestgiveren på øya Merdø, Gjert Sørensen.

“Vi sejlede langs med Landet, indtil vi kom til Merdø”

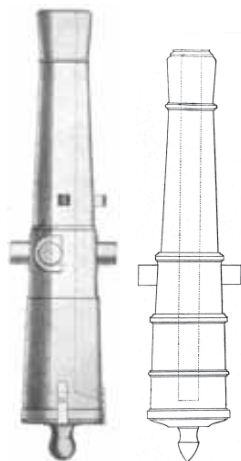
Fra 1753 finnes en opptegnelse av islendingen Arni Magnusson,

Utsnitt av manntallet for Nedenes 1665 for Merdø, som lå i "Strengereid schibrede, Tromme sogen". Mennene står til venstre og guttene til høyre. Stian Gundersen 70 år bruker 2 ½ kalveskinn, Niels Thommessen

Orlogsbrigg fra 1800-tallet.
Fra Leif Svalesen, Aust-Agder-Arv
1985, 286.

24 punds kanon til kanonsjalupp og
kanonjoller og dansk 15 punds
festningskanon.
Fra F. Beutlich 1935, 117 og 111.

rolle. Kartet fra 1786, gjengitt i begynnelsen av artikkelen, viser forsvarsinstallasjonene rundt Arendal, og her står det følgende om kanonene på Merdø: "(...) ligger paa et høyt Field paa Mærdøe, 2de Gamle udelige 6/8dige Jern Canoner, hvor de formeedelst den Store Høyde, ey kand bruges med Nytte, men i øvrigt er, paa Øens nedre Flade, andleedning hvor behages, til et Batteries andlæg, Som dog mueligens kunde undværes, Siden alle Indløb og Anker Pladse, fra Sandvigen kand Besxydes.-"

Kystvernet under Napoleonskrigene

Under Napoleonskrigene ble det organisert både lokalt kystvern og kystsignalsystem. I 1801 ble Arendals innseiling og batterier beskrevet av major Holfeldt, som også nevner Merdø: "Der er først at mærke Mærdøe, som i sidste Krig, Norge havde, var besat med et godt Batterie at bestryge dens Havn, som dog nu ikke maatte blive det første at istandsætte, endskjønt det godt kan bestryge Indløbet, thi det er vanskelig at soutinere (forsvare), da det er en Øe, som ikke har mange Beboere. Men et Støkke der indenfor ligger Tromøen og Hiserøen, den første en Miil lang, den sidste ikke saa stoer, men mange Beboere i de tvende Pladser Sandvigen og Colbiørnsvigen."¹³¹ De to kanonene på Merdø er nevnt i 1802 blant de kanonene byen allerede hadde.¹³²

Under krigstiden med både England og Sverige i 1808-09 ble arendalsflotiljen, som besto av mindre kanonfartøyer, innskrenket i vintermånedene og stasjonert i uthavnene for å beskytte kornfrakten. Arendalsdivisjonen under ledelse av løytnant Gabriel Grubbe Dietrichson stasjonerte kanonsjaluppen *Prinds Christian* på Merdø, som distriktets midtpunkt vinteren 1809.¹³³ Utpå våren var hovedstyrken fremdeles stasjonert på Merdø, mens det var en sjalupp og en jolle i Narestø, hvor det var større problemer med isen. Den 29. april 1809

Fregatten Götheborg 2009.
Foto: Karl Ragnar Gjertsen, AAKs.

jaget en stor fregatt en arendalskaper utenfor Merdø. Fregatten fortsatte vestover, mens kaperen kom inn til Merdø.¹³⁴

Våren 1812 seilte spredte, fiendtlige skip utenfor norskekysten. Den 10. juni 1812 krysset en brigg mellom Merdø og Hesnes, 3-4 mil av land, og mot kvelden kom en fregatt og to andre brigger inn fra sjøen. Ved solnedgang seilte de samlet utover. I siste halvdel av juni var fiendtlige skip stadig oftere å se. Det ble også rapportert om lokalbefolkningens nærkontakt med engelskmennene. Noen av makrellfiskerne her var blitt tatt om bord, men sluppet fri etter å ha blitt forhørt om hvor den norske eskadren befant seg. Engelskmennene hadde også tatt en del av fisken, men de hadde betalt for den etter en "rimelig pris".¹³⁵ Under slaget i Lyngør i 1812, hvor engelskmennene vant en knusende seier over det dansk-norske kystforvaret, rapporterte det engelske linjeskipet *Dictator* om sin posisjon i forhold til "Mardoe". I ettertid ble flere av de engelske offiserene dekorert med en medalje som viser dronning Victorias portrett og navnet "Mardoe".

Oppsummering

Navnet Merdø er satt på øya av de sjøfarende, de som så den utenfra med rullesteinsstrendene. Trolig har navnet betydningen *en stein- og grusfylt strekning*. Merdø er nevnt både på kart og i beskrivelser fra 1500-tallet, og den tok over som den viktigste uthavna på Nedeneskysten etter Hesnes omkring midten av 1500-tallet. De gode havneforholdene og beliggenheten helt ute mot skipsleia var de naturlige forutsetningene for at stedet ble en viktig uthavn i seilskutenes tid. Det var Merdø havn som var det sentrale punktet for seilskutetrafikken på 1500- og 1600-tallet. Navnet er derfor brukt både om øya og om hele området innenfor i de tidlige kildene. Dette gjør at det i blant er usikkert om det er øya eller området som menes i enkelte kilder.

Øya Merdø lå under gården Gjervold på Tromøy. Det var i stor grad folk fra Tromøy som slo seg ned på Merdø som strandsittere i løpet av 1500-tallet, da skipsfarten og handelen økte, og skutene søkte trygge havner og lostjenester. Utover på 1600-tallet ble strandsitterne på Merdø selv eiere av jord og rettigheter. Bebyggelsen ble lagt ved den lune Merdø havn, men det er i dag lite igjen av de eldste husene, spesielt på østre og midtre Merdø. I løpet av 1700-tallet utviklet bebyggelsen seg fra mindre strandsitter- og loshus til større hus i flere etasjer. Bygningene ble påvirket av moter og stilarter utenfra og innredet med importerte møbler og gjenstander, som skipperne brakte med seg hjem. Det er ellers ikke grunn til å tro at hustypene i uthavna skiller seg ut fra resten av bebyggelsen langs kysten, verken når det gjelder form eller materialbruk.

Trafikken rundt uthavna førte etter hvert til at øya fikk tollbod,

MARDOE-medaljen med dronning Victorias portrett, som ble laget som utmerkelse i ettertid til britiske offiserer for deres innsats i slaget i Lyngør 6. juli 1812. I dette slaget vant britene mot den dansk-norske fregatten *Najaden* og det lokale kystvernet "within the rocks off Mardoe, on the coast of Norway (...). For the destruction of the Danish frigate *Najaden* and three brigs of Mardoe, on the Norwegian coast, by the *Dictator* (Capt. I.P. Stewart), *Podargus* (Comdr. W. Robilliard) and *Flamer* (Lieut. T. England)."

Gulsildre.

gjestgiveri og losstasjon. Øya ble også et sted for forsvar av byens innseiling. Havna hadde mange anløp av seilskip og også besøk av representanter for myndighetene, som skulle registrere skatteyttere og potensielle soldater og organisere los-, toll- og havnevesenet.

Øyboernes næringsveier må forstås på bakgrunn av trafikken utenfra og besto av en kombinasjon av maritime næringer og utnytting av lokale ressurser. Los- og tollvesenet var viktige funksjoner i uthavna. Mange drev med forskjellige servicenæringer som fulgte med skutene i havna, mens fortøyningsringene, hvor en tok inn ringpenger, var eid av arendalsborgere.

Interessekonflikter trer tydelig fram der uthavnsbeboerne kjempet for å få fortsette sin handelsvirksomhet i strid med sentrale forordninger. Enkelte av de tidlige beboerne på Merdø, som drev handelsvirksomhet i tillegg til at de var los eller skipper, utfordret byborgernes privilegier, men fikk likevel i flere tilfeller støtte fra kongen i København. Dette viser uthavnenes og losenes sentrale posisjon i den viktige handels trafikken. Fra slutten av 1700-tallet ble det lettere forhold for handel utenfor byene. Tyngdepunktet i handelssaktiviteten flyttet seg fra uthavnene til kjøpstaden Arendal, hvor utløpet av fløtningselva Nidelva utgjorde den naturlige lokalitet for utskiping av trelast.

Merdøfolket hadde familieband og mye kontakt med folk i de nærliggende havnene og Arendal. Også uthavnsbeboere flyttet innover til Arendal og spilte en viktig rolle i byens oppbygging. Etter hvert som sjøfarten stadig fikk større betydning, brakte sjøfolkene hjem utenlandske varer, språk og ideer, og skipperne brakte velstand og impulser inn i uthavna. Med Dag Hundstad kan man dermed si at Merdø utviklet seg til et uthavnssamfunn i løpet av 1700-tallet, da folketallet var steget til over hundre personer. Samfunnene her tilpasset seg den økonomiske og teknologiske utviklingen innen de maritime næringene.

Uthavnene var noe annet enn rene boplasser. De oppsto på grunn av skutenes behov for havner helt ute i seilingsleia, som selvgrodde samfunn, ofte på tvers av kongelige forordninger. Skutene hadde en nøkkelfunksjon i forholdet mellom råvarene i innlandet, ladestedene og byene ved kysten og markedene ute, og i denne konteksten har Merdø spilt en viktig rolle i regionen. Uthavnene med losene må forstås i denne sammenhengen, som seilskutenes sikre punkter i en ofte utrygg og krevende seilas.

Kilder

Aust-Agder kulturhistoriske senter:

Lokalia Tromøy – Merdø, gnr. 9, bnr. 1, boks 207, 208, 209, 210.

Arkiv nr. 18/1980.

Geometrisk kart over Merdø 1799, utarbeidet av Thomas Bast Flinthrough, fra Merdøgaard.

Utrykte kilder

Bråstad, Kjell (1975). *Christoffer Gøye. Lensmann på Agdesiden 1619-1630. En undersøkelse av hans administrative og økonomiske virksomhet*. Hovedoppgave i historie, UiO. Gjertsen, Karl Ragnar (2008). *Sjøboden på Merdøgaard restaureringsprosjekt for AAks 2008*. Aust-Agder kulturhistoriske senter.

Olafsen, T.K. (u.å.) *Litt om losvesenet omkring Oslofjorden i gamle dager*.

Trykte kilder

Akershusregisteret af 1622, fortegnelse optaget af Gregers Krabbe og Mogens Høg paa Akershus slot over de daværende breve, Udgivet af Den norske historiske Kildeskriptommission ved G. Tank, Kristiania 1916.

Huitfeldt-Kaas, H.J. (1903). *Diplomentarium Norvegicum : Oldbreve til kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæder. Lovgivning og rettergang i middelalderen*. Christiania.

Fladby, Rolf og Gunvor Foslie (red.). (1962-1995). *Norske kongebrev I-VII, 1660-1703* register. Oslo, Norsk lokalhistorisk institutt.

Norske Rigs-Registranter. Christian C.A. Lange m.fl. bd. I-VI. Christiania 1861-1890. *Skattematrikkelen 1647* (1972), VIII Aust-Agder fylke (red. Fladby Rolf og Hans Try, Oslo, Norsk lokalhistorisk institutt, Universitetsforlaget.

Aviser

Agderposten

Vestlandske Tidende

Kildekopier fra Riksarkivet og Statsarkivet

Nedenes skattemanntall 1610, Nedenes matrikkel 1665, Fogdernes og sorenskrivernes manntall 1664-1666, folketellingen 1701, manntall Nedenes 1814.

Agdesidens len, Odelsjordbøker Nedenes og Robyggelaget 1624.

Nedenes fogderi matrikkel 1738, Fortegnelse over odels-, kjøpe- og pantegods i Tromøy sogn 1639.

Landkommisjonen 1661, registrering av skattepliktig næringsvirksomhet 3.-5. april 1661 1 og 2.

Losruller 1732 og 1746.

Riksarkivet:

Lorentz Henrich Fisker. *Lots Rapporter over Indløb, Havne og Anker-Pladse langs den Noske Kyst fra Friderichshald til Lindersnæs i Aaret 1786*.

Havnekommissjonen 1735-37. RA. Stathaldararkivet D VIII nr. 11, transkribert av Øyvind Rosenvinge.

Statsarkivet i Kristiansand:

Utskrift av pantebok nr. 4 for Østre Nedenes sorenskriveri. Utsiftingsforretning av Gaarden Mærdøe. Tinglyst 14. oktober 1833.

Panteregeter for Nedenes sorenskriveri.

Utskrifter av panteregetre: Nedenes og Strengereid tinglag, Mærdøe i Tromøe Sogn nr. 1 (1717-1721), nr. 2 (1743-1754), nr. 3 (1755-1779) og nr. 4 (1780-1798), Ø. Nedenes, Tromøy og Østre Moland, nr. 2 (1808-1840).

Kulturhistorisk Museum:

Registrering av faste fornminner.

Det kongelige Bibliotek/Universitetsbiblioteket i København:

Magnussen, Finnur (ca. 1801). *Maleriske Rejser i Danmark, Norge og Island; samt de Danske, Norske, Svenske og Engelske Have og Farvande. Første Deel: Reise til Arendal og Sønder Kysten af Norge, i Augusti og September Maaneder 1801.*

Digitale kilder:

Digitalarkivet.

Etterkommere av Gunleg Ellefsen Havsoen, 5.01. 2009.

Takk til Dag Hundstad og Johan Anton Wikander samt mine kolleger ved AAKs, som har gjennomgått artikkelen.

Litteratur

Andersen, Dan H. *Tordenskjold : En biografi om eventyreren og sjøhelten*. Fagernes: Spartacus, 2006.

Apall-Olsen, Beate. "Faste kulturminner." I: *Natur- og naturkvaliteter på ræet i kystsonen utenfor Arendal*. Red. av Sævre, Rune. Arendal: Fylkesmannen i Aust-Agder, miljøvernavdelingen. Rapport nr. 1-1987, 63-75.

Austarheim, Hilde L. "Menneskene på Merdø på 1800-tallet." *Aust-Agder-Arv, årbok for Aust-Agder kulturhistoriske senter*, 2011, 108-185.

Austarheim, Hilde L. "Loser, sjøfolk og en 'Dandsevertinde' : Befolkningsutvikling og yrkesfordeling på Merdø." *Aust-Agder-Arv, årbok for Aust-Agder kulturhistoriske senter*, 2012, 136-189.

Austarheim, Hilde L. "Job Frich og slaget i Lyngør." *Sånn var det, årbok for Arendal historielag*, 2012, 64-82.

Bastrup, Olav Rune Ekeland. "Scener med Jens Munk." *Sånn var det, årbok for Arendal historielag*, 2012, 7-39.

Beutlich, F. *Norges sjøvæbning 1750-1809*. Oslo: Aschehoug, 1935.

Christophersen, H.O. "Skottekongens bryllupsritt til Oslo – et 375 års minne." *Aftenposten*, 8. desember 1964.

Dannevig, Birger. *Arendal i skiftende tider. 1528-1723-1973*. Arendal: Arendal kommune, 1973.

Fiskaa, H.M. og H. Falck Myckland, red. *Norges bebyggelse : Sørige seksjon : Herredsbindet for Aust-Agder, østre del*. Norsk faglitteratur, G. Reinert: Oslo, 1956.

Foss, Frithjof. *Arendal Byes historie*. Arendal: Arendal historielag, 1998. (1. utg. 1893).

Friis, Peder Clausøn. *Samlede Skrifter*. Utgivne ved den norske historiske forening ved Gustav Storm. Kristiania, 1881.

Gamle gravminner på Tromøy kirkegård. Arendal: Tromøy historielag, Tromøy Menighetsråd og Fylkeskonservatoren, 1981.

Gjessing, Helge. "Aust-Agder i forhistorisk tid." I: *Arendal fra fortid til nutid*. Red. av Helge Scheel, 1-56. Kristiania: Gyldendal, 1923.

Gundersen, Bergår, Gunnar Knutsen Asdal og Arne J. Myrdal. *Gårder i Øyestad*. Hefte nr. 1. Øyestad Historielag, 1979.

Hamran, Ruth. "Merdøgaard skjærgårdsmuseum." Guidehefte.

Hamran, Ruth. "Søsterkake og bakerovn." *Aust-Agder-Arv 1991, årbok for Aust-Agder-Museet*, 1991, 14-22.

Hamran, Ulf. *I sørlandsbuset*. Oslo: Huitfeldt, 1985.

Hamran, Ulf. "Villtulipanen og sjøfartshistorien." *Agderposten*, 7. juni 1997.

Heidem, Knut. *Slaget i Lyngør 1812 : Najadens tokt i historisk lys*. Tvedestrand: Bokbyen forlag, 2012.

Helland, Amund. *Topografisk-statistisk beskrivelse av Nedenes Amt, første del og anden del*. Kristiania: Aschehoug, 1904.

Hundstad, Dag. *Sørlandske uthavnssamfunn – rendyrkede sjøfartskulturer*. Bergen, 2005. Særtrykk av Sjøfartshistorisk årbok 2004.

Hvidtfeldt, Johan. Skuddefart mellom Sørlandet og Nordstrand, *Årsskrift for Agder Historielag*, 1953, 125-36.

Ihlen, Chr. *Familierne Ellefsen og Dedekam*, Christiania, 1898.

Johansen, Nils Voje. "Gull- og sølvgruvene på Hisøy." *Hisøybilder XI*. Arendal: Hisøy historielag, 2007. Medforfattere Ulrik Sissener Kirkedam og Kåre Thorsen.

Kirkedam, Ulrik, Kristen Taraldsen et al. *Havøy – Arendals vugge*. Hisøybilder, 8. Arendal: Hisøy historielag, 2002.

Knudsen, Jacob Darre. *Litt av Tromøys historie*. Tromøy, 1979.

Krohn-Holm, Jan W. *Losvesenet i Norge : trekk fra stiftelsestiden 1719-25*. Larvik, 1969.

Landgraff, J. *Grimstadslægter*. Grimstad, 1882.

Langfeldt, Jan G. *De gamle fortøyningsmetodene i Ny-Hellesund og fortøyningsfestenes historie*. Kristiansand: Vest-Agder fylkeskommune, 2008.

Magnusson, Arni. "En islandsk eventyrer Arni Magnussons optegnelser (1753)." *Memoirer og Breve XXVIII*. København, 1918.

Molden, Gunnar. *Tromøyfolk gjennom tidene : gårds- og slektshistorie for den østre delen av Tromøy*. Tromøy bygdeboknemnd, 1999.

Myrdal, Arne. *Øyestad og Hiis historie*. B.1. Nytt og Gammelt, 1983.

Nøkleby, J.A. "Gamle slægter paa Mærdø." *Tiden*, 31. juli 1919.

Olsen, Magnus. "Gamle stedsnavne omkring Arendal." I: *Arendal fra fortid til nutid*. Red. av Fredrik Scheel, 57-88. Kristiania: Gyldendal, 1923.

Olsen, Magnus. "En etymologisk bemerkning til navnet Merdø." *Maal og minne*, 1946, siste side.

Poppe, Christian. "Før Arendal ble kjøpstad." *Aust-Agder-Arv, årbok for Aust-Agder-Museet og Aust-Agder-Arkivet*. Arendal, 1977.

Rygh, O. og Amund B. Larsen. *Norske Gaardnavne. Gaardnavne i Nedenes Amt. Tromø herred nr. 9*. B.8. Kristiania: Fabritius, 1905.

Scheel, Fredrik, red. *Arendal fra fortid til nutid*. Utgitt ved byens 200-aars jubileum som kjøbstad 7. mai 1722. Kristiania: Gyldendal, 1923.

Sævre, Rune, red. *Natur- og naturkvaliteter på raet i kystsonen utenfor Arendal*. Arendal, Fylkesmannen i Aust-Agder, miljøvernavdelingen. Rapport nr. 1-1987.

Taraldsen, Kristen. *Industrieventyret : fra jernmalm til høyteknologi*. [Stavanger]: Wigestrands, 1999.

Taraldsen, Kristen. "Den første Havsøyborger." I: Kirkedam, Ulrik, Kristen Taraldsen et al. *Havsøy - Arendals vugge*. Hisøybilder, 8. Hisøy: Hisøy historielag, 2002.

Tveite, Johan. *Landvik I. Gard og grend*. Kristiansand: Landvik historielag, 1961.

Tønnessen, Kjeld. *Toldvesenets utvikling på Agderkysten : fra ca. 1300 til ca. 1930*. Kristiansand, Eget forlag, 1989.

Van Mingroot, Eril og Eduard van Ermen. *Norge og Norden i gamle kart og trykk*. Oslo: Aschehoug, 1988.

Wikander, Johan Anton. "Kompassrosene på Haaø og Merdø." *Agder historielags årsskrift*, nr. 46 (1968): 37-72.

Wikander, Johan Anton. *Gamle havner i Grimstad*. Grimstad: Selskapet for Grimstad Bys Vel, 1985.

Wikander, Johan Anton. "Kompassrosene ved uthavnene." *Agder historielags årsskrift*, nr. 67(1991): 3-90.

Wikander, Johan Anton. "Kulturminner i kystlandskapet." *Agder historielags årsskrift*, nr. 74 (1998): 93-130.

Wikander, Johan Anton. "Losutkikken på Merdø." *Sånn var det*, nr 10 (2004): 94-103.

Woxholt, Peder. "Øynavnet Merdø." *Maal og minne*, 1946, 169-171.

Aalholm, O.A. *Sørensen fra Bratteklev Gjervoll- og Songeatten (Tromøy-Arendal) 1440-1940*. Arendal, 1942.

Aalholm, O.A. og Thor Bryn. *Arendals forsikringselskab A/S 1860 -1960 : med bakgrunn: av Aust-Agders seilskipssaga*. Arendal: P.M. Danielsens trykkeri, 1960.

Rettelser til "Menneskene på Merdø på 1800-tallet" i Aust-Agder-Arv 2011: Side 109 og note 2: Ole Wilhelm ble døpt 28. februar 1790. Ole døpt 1787 var en eldre bror. **Rettelser til "Loser, sjøfolk og en "Dandseværtinde" – befolkningsutvikling og yrkesfordeling på Merdø" i Aust-Agder-Arv 2012:** Side 160, bildetekst: Lille Torungen fyr, skal være: Store Torungen fyr. Side 166, bildetekst: 1933-34, skal være: 1936-37.

Noter

- 1 Dag Hundstad 2005, 11 og 13.
- 2 Ibid., 8.
- 3 Ifølge "Misviisende Kaart over Arendal Havn og Indløbet til Same Samt Udhavnene Rævesand, Merdø og Sanvigen", fra Wikipedia Commons.
- 4 Dag Hundstad 2005, 13-14.
- 5 På 1600-tallet er det maritime yrker og fiske som nevnes i kildene. Også på 1700-tallet var yrkeslivet preget av sjøfolk og loser. Folketellingen i 1801 viser 23 sjøfolk, sju i lostjenesten og tre i tolltjenesten av de 36 voksne mennene. Utenom disse var her en fisker, en skoleholder og en voksen sønn uten yrkesbetegnelse. I 1865 var det ikke store endringer i dette møsteret, ifølge Hilde L. Austarheim, "Loser, sjøfolk og en 'Dandseværtinde' : Befolkningsutvikling og yrkesfordeling på Merdø", Aust-Agder-Arv 2012.
- 6 Se ibid., 138.
- 7 Amund Helland 1904, 69.
- 8 Se Rune Sævre 1987, 11.
- 9 Johan Anton Wikander 1985, 25. Se også Dag Hundstad 2005, 30.
- 10 Peder Claussøn Friis 1881, 455.
- 11 En kreierte var et tremastet skip fra 1600-tallet, som ble en vanlig skipstype særlig øst og sør i Norge på 1700-tallet. Skipet hadde høyt akterskip og vinduer på akterspeilet. Det var bredt og hadde god lasteevne.
- 12 O.A. Aalholm og Thor Bryn 1960, 42.
- 13 Se Hilde L. Austarheim "Loser, sjøfolk og en 'Dandseværtinde' : Befolkningsutvikling og yrkesfordeling på Merdø", Aust-Agder-Arv 2012, 138-139.
- 14 Ruse eller merd = et fiskeredskap.
- 15 Magnus Olsen 1923, 80.
- 16 Tingsaken fra 1400 er en avskrift brukt i en dom fra 1641. Det var inngått et "helmingsfelag" mellom Andres Paalssøn og hans hustru Ingegerd Anfinnsdatter den 13. mars 1400. Helming = halvpert og felag = sameie, helmingsfelag er ektefellenes felleseie til felles eiendom uansett hvor mye den enkelte hadde skutt inn i felaget. Her ble det bestemt at bl.a. "Hisarøynn" ikke skulle inngå, men være hennes sær eiendom. To vitner var innkalt "a Merddine": "Let ta Brynulfuer gangha witnj sin, er sua heita Salfue Torgiulssen, och Torbiorgh Gutormsdoter, er sua heita a bock, met theima flutninghi, at tou woro a Merddine, och hørdj aa at Andresz Palssen och Jngigierdt Anfindsdoter kanna hans (...)." (DN XVIII, 37, 39, 13. Marts 1400, Nidarnes).
- 17 Oluf Rygh 1904, 97.
- 18 Magnus Olsen 1923, 65.
- 19 Det er tidligere hevdet at Merdø er nevnt i en diplom fra 1320, som omhandler fehirten i Tunsberg Bjarne Audunssøns testamente. I denne er imidlertid bare opphavsgården Gjervold nevnt: "oc Swen frende min giffuer Jegh haltolte løbe lant i Gerewall (...)." DN XVI, 2, 4. februar 1320, Tunsberghus.
- 20 En borger i Edinburg, John Strawgthon, erkjenner å ha mottatt av den norske erkebiskops tjener et stykke skyts med to kammere, hvilket erkebiskopens kaptein i året 1527 tok ut av Hans Halberts skip i Merdø havn i Norge, og som Hans har solgt til John: "Jiohne Strachten burges of Edin. In Scotland grantis me to haue resauit fra Johnne Crethonne Scotts man serwand to ye archbischof of Noroway anne gwnne. Wit twa chalmers quille was tayn out of Hans Halberts schip skipper og Traill sowd be Paull Ionneson serwand and capitanne ti ye said archbischof uppon his schip of weir in ye zeir of god jm vc and xxvij zeir and yat in havin of Mardo in Noroway. (...)" (DN XI, 487, 7. juni 1528, Leith). Se Magnus Olsen 1923, 78, O.A. Aalholm og Thor Bryn 1960, 2, Woxholt 1946, 168. Handelen med skottene må også ha gitt navn til de to Skottholmene i Galtesund.
- 21 NRR bd. VII, 35, København 17. april 1635.
- 22 Kjell Bråstad 1975, 17-18. Christoffer Gøye (født 1584) var lensherre på Agdesiden 1619-1630.
- 23 Ibid., 151.

- 24 Ibid., 151-155 og 162, note 64: Det er ikke tvil om at det var på Tangen på Hisøy at skipene ble bygd. Skipene ble loset ut den trange Natvigstrømmen ved avreise til Danmark og ifølge en herredagsdom i 1646 ble det sagt at Christoffer Gøye hadde hatt sin residens på Histangen, hvor han også hadde bygd skip. Se også Kristen Taraldsen 1999, 46-48 og Nils Voje Johansen 2007, 17 og 29. Det er dermed ikke grunn til å hevde at det har vært bygd skip på Merdø.
- 25 Nils Voje Johansen 2007, 42.
- 26 Ibid., 47-49.
- 27 NRR bd. VIII, 450, København 12. august 1646.
- 28 Johan Anton Wikander 1985, 94. Se også Nils Voje Johansen 2007, 42 og 47.
- 29 *Norske kongebrev* 68, 7.4.1661. NM. T XI 20 a-b. Ellef Gunlegsen var født ca. 1602.
- 30 Kristen Taraldsen 2002, 30-32.
- 31 Johan Anton Wikander 1985, 28. Ifølge Wikander er hans kilde Jens Chr. Berg (1833). *Samlinger til Norske Folks Sprog og Historie*, bd. 1, Christiania, 234, fotnote nr. 3.
- 32 Ibid., 15 og Birger Dannevig 1973, 6.
- 33 Ibid., 31. "dromels" = Tromlingene, fjelltopper i Froland som dannet landkjenningen som fikk navn etter øya Tromlingene utenfor Tromøy.
- 34 Ibid., 25.
- 35 Ibid., 35.
- 36 Ibid., 35. Se også Oluf Rygh 1905, 97.
- 37 Ibid., 36 og 38 og Eril van Mingrooth og Eduard van Ermen 1988, 31.
- 38 Ibid., 99. Se også Amund Helland 1904, første del, 65-69.
- 39 Ibid., 130 og 135.
- 40 Ibid., 29. Meuholm = Torungen.
- 41 Lorentz Henrich Fisker 1786, 109.
- 42 Ibid., 116.
- 43 Ibid., 114-115. Se også Amund Helland 1904, 69.
- 44 Ibid.
- 45 T.K. Olafsen, 13.
- 46 Ifølge losrullene 1732 og 1746.
- 47 NRR IV, 678, København 16. februar 1618.
- 48 NRR bd. VII, 355-356, Glückstadt 18. august 1637 (begge). Rosenobel var opprinnelig en engelsk gullmynt fra 1465, preget med en rose. I Danmark ble en etterligning slått i 1564 og også senere, kalt "gullriddere". Fra 1613 var den verdt 4 riksdaler, i 1639 4 ½. I 1637 ble det lagt en avgift på alle fartøyer som kom inn til Flekkerøy, som skulle gå til festningen der. Da skipstrafikken avtok sterkt, som kongebrevene tyder på, ble rosenobel-toll pålagt alle norske havner i en periode.
- 49 Jan W. Krohn-Holm 1969, 16.
- 50 Lodsloven 1899 § 33. O. Storm 1929, 234.
- 51 Se Jan G. Langfeldt 2008, 5.
- 52 Panteregisteret og Frithjof Foss 1998, 79.
- 53 Grunneierne skulle bekoste 41 av disse, mens 54 ringer skulle settes opp, selv om grunneieren ikke kunne bekoste dem; "De sidste foregive at det er for dem Fattige Folk alt for Kostbart at bekoste saadanne Ringer." Christiansen foreslo dels et lån fra kongen på 1000 riksdaler, som de private skulle tilbakebetale etter hvert med renter og dels ytterligere kreditt for de 54 ringene, og han understreket den framtidige muligheten for å få inntekter av ringene: "(...) at når Ringerne ere indsatte, at jo Selv Eyeren av det Land, Holme og Skiær, hvor Ringerne vorder indsat, jo nok finder Adveje at udløse mig, naar de fornemmer at Ringerne staar indsat (...) Saasom de Self da kand oppeberge indkomne Ringe Penge af alle de Skibe, som komme paa Havnen og som deraf godvillig vil betiene; Paa den Maade kunde alle Havner med Ringer blive forsynet som ellers ikke staar."
- 54 Om Arendal heter det: "Har tilforn været 3de Ringer førend Forordningen udkom. Men da ingen Adkomst derfor er indkommen, saa bør deraf endnu ingen Ringe-Penge oppebæres." Ved befaringen i 1736 viste det seg at det var en ring på Kolbjørnsviktangen, en på Langsæ-neset ved Batteriet og en på hukken innenfor Madam Søren Tyschs hus.

- 55 Lars Kiøstolsen Merdøe giftet seg med enken Elen Hansdatter i 1750, barn: Susanna døpt 1751, Kiøstolf døpt 1756, Hans døpt 1762. Lars var gift 2. gang med pigo Anne Andersdatter.
- 56 De som besøkte havnene i arendalsdistriktet var loskaptein Gabriel Christiansen, konstituert byfogd i Arendal og Risør Jacob Jersin Nieman, borger og beboer i Arendal Lars Berthelsson og havnefogd Peter Mathiesen Bøeg. Peter M. Bøeg (1695-1742) vr gift med Aase Jørgensdatter. Han flyttet fra Pollen til Langbryggen i 1734 og tjente seg opp en formue på privilegert ølbrygging, ifølge Frithjof Foss 1998, 200 og 281.
- 57 Gjessøya.
- 58 "Alle for beskrevne Stæder blev som melt av Commissionen udviist og med Kalck paa strøgen." ifølge Havnekommissjonen 1736.
- 59 Lest er et rommål for et skips lastevolum, og størrelsen har endret seg gjennom tidene. I Norge har en lest vært beregnet til 12 tønner korn.
- 60 J. Landgraff 1882, 222 og panteregisteret. Hans Tysch Dedekam var gift med Dorothea Bang, datter av Christen Clausen Bang og Maren Steensdatter Torup, ifølge Frithjof Foss 1998, 58.
- 61 Lorentz Henrich Fisker 1786, 115-116.
- 62 Kommerselester er betegnelse på skips lasteevne, i Norge ca. 2 080-2 300 kg.
- 63 Jan G. Langfeldt 2008, 16-18.
- 64 Koppeskattlista 1645, 63 og 68-69. Koppeskatt = engangsskatt pr. hode, dvs. person over 15 år.
- 65 Se Landkommissjonen 1661.
- 66 Odelsjorbok Nedenes 1624, 71. Enhet for matrikkelskyld. En hud = 4 geiteskinn = 12 kalveskinn, ifølge Rolf Fladby og Hans Try (red.) 1993. *Skattematrikkelen 1647*, 73.
- 67 Nr. 28 og 29. Ifølge Johan Anton Wikander, *Kompassrosene på Haaø og Merdø*, 1968, 56, var Peder Jørgenssøn og Mathis Nielssøn svogre. Han mener videre at Peder Jørgenssøn uten tvil var sønn av Jørgen Pederssøn Merdø, som igjen var sønn av Birgitte Thoresdatter, datter av Thore Gram på Gjervoll. Han mener videre at Mathis Nilsen Merdø var fra Vågsnes.
- 68 Ruth Hamran, guidehefte for Merdøgaard.
- 69 Nr. 55 og 57.
- 70 Nr. 59.
- 71 Nr. 58.
- 72 Ibid., 46 og 48.
- 73 Jens Oudenssen ifølge Johan Tveite 1961, 105.
- 74 Nr. 28.
- 75 Helt til i dag har navnet "Merdømyra" vært navnet på et jorde på Sandum, nabogården til Gjervold, ifølge Olav Christensen, Sandum. Jorden er nå bebygd med staller/ridesenter og ligger rett ved nedkjørselen til Hove leir. Navnet kan ha hatt sitt opphav i at Brynjulf Thommassøn Gjervold solgte 13/22 kalveskinn av Haugen til Niels Jacobssøn på Merdø i 1817. Siden ble denne jorda eid av Thor Halvorsøn som bodde på et nyere bruk på Gjervold, Myra, gnr. 15, bnr. 10, ifølge O.A. Aalholm 1942, 93.
- 76 Rune Sævre 1987, 94.
- 77 Amund Helland 1904, anden del, 297.
- 78 I følge ibid., første del, 169 ble det innført høy til kystområdene fra Østlandet og utlandet.
- 79 Nedenes matrikkel 1665, 69b.
- 80 Pantebok, 2. juli 1842.
- 81 Se Hilde L. Austarheim 2011, 121f.
- 82 For å kunne fastslå dette med sikkerhet kreves grundige undersøkelser omkring den enkelte bygning.
- 83 Ifølge H.M. Fiskaa og H. Falck Myckland 1956, *Norges bebyggelse*, 795.
- 84 Ifølge ibid.
- 85 Ifølge ibid.
- 86 Loshuset (bnr. 30) skal være fra slutten av 1700-tallet, ifølge ibid., 796.
- 87 Opplysning til fotografi gitt av Jens Thorup Mikkelsen 1969.

- 88 Navnet gså ofte skrevet Gunderssøn. Han var trolig en sønnesønn av den tidligere nevnte Stian Gunderssøn Merdø.
- 89 Ulf Hamran 1985, 12-14 og 18-20.
- 90 Ruth Hamran, guidehefte til Merdøgaard museum. Bakerovnene kom i bruk på Agderkysten i løpet av 1600-tallet. I 1635 befalte Christian IV at det skulle bestilles materialer (Muffer) til fjorten skorstener og bakerovner til vakthuset på Flekkerøy, ifølge NRR VII, 35, Kjøbenhavn 16. april 1635.
- 91 Thomas Bast Flinthough var sønn av sogneprest Bertel Flinthough og Anna Bast i Lyngdal og døde i Kristiansand som infanterikaptein ifølge *Etterkommere av Gunleg Ellefsen Havsoen* på internett.
- 92 Ruth Hamran, guidehefte til Merdøgaard museum.
- 93 Ifølge folketellingen 1801. Se også Hilde L. Austarheim. "Loser, sjøfolk og en 'Dandsevertinde' : Befolkningsutvikling og yrkesfordeling på Merdø.", *Aust-Agder-Arv* 2012, 138.
- 94 Det står ingenting om Jacob Larssøns forhold til jord i folketellingen, men av andre kilder vet vi at han eide jord på Merdø.
- 95 Noe lengre øst ble det bygd et gavlhus som ble revet i 1891, og huset Østerøen (bnr. 30) ble oppført samme år, noe nærmere Merdøgaard. Se Hilde L. Austarheim 2011, 117-118.
- 96 Dagens vaktmesterbolig på samme eiendom ligger noe lengre mot øst og nærmere stranda. Ifølge H.M. Fiskaa og H. Falck Myckland 1956, *Norges bebyggelse*, 794, skal dette huset være oppført ca. 1870.
- 97 Dette huset kan være Strandvågen, senere bnr. 15, eller et tidligere hus på samme eiendom. Ifølge *Norges bebyggelse* skal Strandvågen være oppført omkring 1650. Strandvågen har i dag bare 1 ½ etasje og fem vinduer på rad. Huset kan også være et hus på det senere bnr. 9.
- 98 Bygningen ble tatt i bruk som tollbod i 1807, ifølge panteregisteret.
- 99 Nedenesprivilegiene ga bønder og strandsittere rett til å dra over til Danmark i egne skuter for å handle til seg korn og matvarer. Det var også lov til å handle med skutene et visst antall "liggedager", noe som borgerne hevdet bare gjaldt byens egen befolkning og at nedenesprivilegiene var blitt ugyldige etter at Arendal fikk kjøpstadsprivilegier i 1723. På tross av ønsket om å monopolisere handelen i byene, støttet myndighetene nedenesprivilegiene fordi disse fremmet områdets selvforsyning.
- 100 O.A. Aalholm 1942, 93.
- 101 *Norske kongebrev*, 310, 20.11.1686, ÅB R 362a-365b og 10. 14.1.1688 ÅB R XVI 5a-6a.
- 102 Oluf Nilsen må være Ole Nielsen, sønn av Niels Thommessen. Skifte etter Brynnild Hansen på Merdø 1704.
- 103 *Norske kongebrev*, 36. 22.3.1698, NMTXV 330b-332a.
- 104 Dan H. Andersen 2006, 104.
- 105 Johan Hvitfeldt 1953, 127.
- 106 Christian Toldorph (Toldrup) var tidligere skipper og kjøpmann i Arendal, senere skipsproviantør på Gjesøya. Han var gift med Hilleborg Sørensdatter, datter av Ellen Jacobsdatter og Søren Pedersen (foreldre: Hilleborg Mogensdatter Lofstad og Peder Ellefsen på Havsøy), ifølge Chr. Ihlen 1898, 19.
- 107 Frithjof Foss 1998, 126.
- 108 Johan Anton Wikander 1985, 154.
- 109 Dag Hundstad 2005, 64, 65, 68 og 70.
- 110 Christopher Sørensens hus var det senere Thomas Tofts hus, og Hans Sørensens hus lå der Schnurbusch' hotell lå (senere Grand Hotel), ifølge Frithjof Foss 1998, 198 og 232. Slektsopplysninger ifølge *Etterkommere av Gunleg Ellefsen Hafsoen*, internett.
- 111 Frithjof Foss 1998, 198-199.
- 112 Slektsopplysninger ifølge *Etterkommere av Gunleg Ellefsen Hafsoen*, internett.
- 113 NRR bd. IV, 222. Kopi av original AAks Lokalia, boks 208. Brevet fortsetter slik: "Bedendes og bydendes vor Lensmand over for Mandals, Nedenes og Lister Lene, den, som nu er eller herefter kommandes vorder, at han haver flittig og grangivelig Indseende med, at ingen saadanne Krohuse der i Lenene imod denne vor Mandat

- og Forordning herefter bliver holdet. Saafremt nogen kan befindes henimod at gjøre, han da dennem derfor lader tiltale og straffe som de, vores udgagne Forordning og Mandat ikke have villet ansee eller holde." Tidligere har det vært framholdt at Merdø kro ble opprettet i 1607, men brevet her viser at kroa (eller kroene) var eldre og fikk fortsette sin drift.
- 114Dag Hundstad 2005, 27-28, 8. august 1607. I 1687 fikk Anders Nilsen bevilling som gjestgiver i Neskilen, Ifølge *Norske kongebrev* 364, 12.11.1687 ÅB R XV 564b-565a.
- 115Islandsk: Árni Magnússon, fra Geitastekk. Dette er *ikke* den samme Arni Magnusson som var en betydelig samler av håndskrifter i København.
- 116Fra Handels- og søfartsmuseet på Kronborg. Trykt i *En islandsk eventyrer Arni Magnússons Optegnelser 1753*. (Memoirer og Breve XXVIII, København 1919, 2 f).
- 117Olav Rune Ekeland Bastrup 2012, 19 og 22.
- 118Dette må være krigen 1657-1660 mellom Sverige og Danmark-Norge under Fredrik III.
- 119Ifølge Landkommisjonen 1661, Borgere og strandsittere i Nedenes østre skriveri.
- 120Frithjof Foss 1998, 15. Se også Kristen Taraldsen 2002, 24-39.
- 121Priser var lovelig beslaglagte skuter og last fra fienden, og loveligheten ble avgjort i priseretten.
- 122Ole Nielsen var sønn av Niels Thommessen, som igjen var sønn av Thommes Merdø.
- 123Johan Anton Wikander 1998, 97. "Oluf Nielsen".
- 124Dan H. Andersen 2006, 91 og 130-131.
- 125Ibid., 137-138.
- 126T.K. Olafsen, 70-71.
- 127Johan Anton Wikander 1991, 75.
- 128Nils Voje Johansen 2007, 87.
- 129Torgrim Christophersen var fra Gjervold og flyttet til Arendal etter å ha vært til sjøs. Han var skipper, reder og borger til Christianssand. Han bygde hus og sjøbod på Friholmen, som han solgte videre til Peder Ellefsen, og flyttet til Jens Gundersens holme. I 1677 var han kjøpmann og trelasthandler i Arendal. Han drev også med skipsbygging, ifølge O.A. Aalholm 1942, 54-57.
- 130Frithjof Foss 1998, 53-54 og opplysninger til kanonen i gjenstandskatalogen.
- 131Ibid., 246.
- 132Se *ibid.*, 244. Her er bilde av "Arendals Batterier" ca. 1800. Ifølge Foss ble det øvre batteriet i Arendal påbegynt i 1700 og påskyndet i forbindelse med Fredrik IVs besøk i Arendal i 1704. Finnur Magnussons akvarell av øvre batteri i Arendal er gjengitt i *ibid.*, 246.
- 133Se F. Beutlich 1935, 280-281.
- 134Ibid. 1935, 388-340.
- 135Ibid. 1940, 286-287.